

3. AZ ARANYKOR (1867–1918)

3.1. A kiegyezések kora

A provizórium mintegy rövid átmeneti korszakként készítette elő a terepet az osztrák-magyar kiegyezés számára, ami magával hozta a magyar gazdaság és társadalom liberalizálódását, majd a megtorpanást, végül pedig a kiegyezés válságát.¹

Az Osztrák-Magyar Monarchián belül a magyarországi gazdaság látványos tőkés átalakuláson ment át, mintegy az ipari forradalom megkésett, helyi változataként. Több okból (így a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt is) nem kerülhetett azonban sor egyes gazdasági, illetve társadalmi ellentmondások, esetleg anakronizmusok felszámolására, s emiatt Magyarország nem zárkozhatott fel a fejlett európai országok mellé. Megemlíthetjük például azt, hogy a viszonylag fejlett nagyipar, bankrendszer és vasúthálózat mellett továbbra is fennmaradtak a kisparaszti gazdaságok és a kisipari műhelyek a maguk hagyományos gazdálkodásával, életmódjával, áttörő újításokra képtelenül. Érezhető azonban a mindent átfogó polgárosodás hiánya is, mivel az arisztokrácia – kiegyezve a tőkével – továbbra is nagy befolyással bírt. Hasonló mondható el az egyházzal; bár a kiegyezéssel megkezdődött az állam és a társadalom szekularizálása, ez a folyamat nem volt konfliktusmentes, ami majd megmutatkozik helyi (zentai) viszonylatban is.

A nagybirtokos arisztokrácia, a nagytőke és az egyház mellé zárkozik fel az elszegényedett birtokosokból lett úrhatnám dzsentrisokaság, mely sajátos kasztként élkezdik a magyar társadalomba, mintegy kisajátítván a különböző hivatalok betöltésének előjogát.

A modernizációra képtelen törpebirtokosok, a föld nélküli bérlők és napszámosok, az egyre szorultabb helyzetbe kerülő kisiparosok nincstelen tömegét szaporították a gyáriparban mind nagyobb számban jelentkező munkások, s ami még a gazdasági kiszolgáltatottság mellett összekötötte őket, az a politikai jogfosztottság volt, hiszen a választójog cenzushoz kötődött.

Tagadhatatlan, hogy az ilyen típusú társadalom robbanásszerűen kitágította a magyarországi zsidóság mozgásterét. Ezt azonban elsősorban mobilitásának, a nem zsidóktól eltérő felfogásának köszönhette, melynek következtében a már korábban felhalmozott tőkét újabb vállalkozásokba fektette, mégpedig akár a meglevő lehetőségeket kihasználva, akár újakat teremtve. Így elmondható, hogy sem a kiegyezés, sem az emancipációról meghozott törvény (1867: XVII. tc.) nem érte készületlenül. Másrészt a zsidóságon belül fellépő egyre nagyobb vagyoni rétegződés következtében – s persze a választási cenzus létezésének köszönhetően – növekedett a zsidóság politikai befolyása is, amit pedig visszafelé is kamatoztatni tudott.

1 A korszak Magyarországról, az itt élő zsidóságról általában lásd többek között Béri-Lichtner János: *Együttélés*. Budapest, 1995; Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Debrecen, 2001; Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992; Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982; McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Budapest, 1992; Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997.

Mivel a kiegyezés, valamint az emancipáció egyidejűleg kezdte éreztetni hatását a zsidóság körében, minden nagyobb megerőltetés nélkül sikerült biztosítania részvételét, szerepét Magyarország gazdaságának és társadalmának modernizálásában, sőt gyakran annak húzóerejeként tudott fellépni. Természetszerűleg ez először is az általa már hagyományosan űzött kereskedelem (termény-, majd liszt-) és a pénzügyletek területén érvényesült leginkább. A hitelintézetek megjelennek a kisebb városokban is, mint amilyen Zenta, így ezek is be tudnak kapcsolódni az általános gazdasági mozgásokba. A zsidóság korábban szerzett tapasztalatainak köszönhetően érzett rá a különböző környezetekben fellépő szükségletekre, s szem előtt tartva a tényt, hogy Magyarország elsősorban agrárország, nem véletlenül éppen a malomipar felfuttatásában látott lehetőséget. S bár a folyószabályozásnak köszönhetően a folyami közlekedés egyre biztonságosabbá vált, szükség mutatkozott a szárazföldi – közúti, vasúti – közlekedés fejlesztésére is. Különösen a vasúttal, valamint a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparral kapcsolatos a nehézipar fejlődése, amelyben a zsidóság szintén részt tudott s akart vállalni annál is inkább, mert a korábbi kereskedelmi kapcsolatok révén könnyen be tudta hozni a külföldi tőkét is az országba.

A kezdeti sikereken felbuzdulva a magyarországi zsidóság joggal bízott a jövőben, a megállapodottság érzésének birtokában kész volt egyre nagyobb engedményekre is az asszimiláció útján, melyre egy része már korábban rálépett. Az 1868: XLIV. tc. különben is azt a hitet keltette, hogy a nemzeti kérdés megoldottnak tekinthető annak ellenére, hogy a kisebbségek csak mint egyének és mint kulturális közösségek gyakorolhatták jogaikat, politikai illetve területi autonómiát viszont nem élvezhettek, hiszen csak a magyar szerepelhetett politikai nemzetként. A zsidóság asszimiláns része fájdalommentesebben tudott beilleszkedni ebbe a modellbe, hiszen nem is tartotta önmagát nemzeti kisebbségnek, s az őt befogadó nemzet, a magyar sem tekintette annak, ami – mint láthattuk – a korábbi felfogás gyökeres ártérítélését jelentette.

Másrészt a felekezeti (bevett vallásként való) elismerést késleltette az a tény, hogy a magyarországi zsidóság felekezeten belüli megosztottsága miatt nem tudott eleget tenni ama minimális követelménynek sem, hogy egyetlen országos szervezetbe tömörüljön.² E törekvés kerékkötője az ortodoxok nem igazán népes, de helyenként befolyásos tábora volt; ezen belül is a legkevésbé megalkuvó *hászidok* tűntek ki hajthatatlanságukkal. Az ortodoxia minimumát képezte a „nagymihályi zsinat” (1865) kilenc pontja, mely elsősorban a zsinagóga belső tereirendezésére, külsejére, illetve a zsinagógai istentiszteletre adott útmutatókat. Eszerint tilos a zsinagógákra tornyot építeni, s olyanban imádkozni, ahol a *bíma* nem középen áll; a női karzatot pedig sűrű ráccsal kell elzárni. A rabbik a zsinagógákban *jiddis* nyelven beszéljenek; a kántornak, előimádkozónak tilos ornátusban végezni a szolgálatot. Tilos az olyan zsinagógák látogatása, ahol kórus működik; az ifjú párokat a szabad ég alatt eskessék. Végül pedig tilos bármely zsidó szokás vagy az ősökötől örökölt szabály megmásítása. A nagymihályi határozatokat 71 rabbi írta alá, s 1866-ban kinyomtatott szövegét minden hitközség megkapta.³

2 A Monarchia osztrák felében erre az emancipációval „egy kalap alatt” került sor, mivel az ausztriai zsidóság jóval homogénebbnek és rugalmasabbnak mutatkozott e kérdésben.

3 Gonda, 108–109. p.

Ezzel tulajdonképpen végkifejletéhez közeledett a már korábban elkezdődött konfliktus, hiszen a fentebb ismertetett pontok rámutattak mindazokra a kérdésekre, melyekben a neológia hajlandónak mutatkozott eltérni a hagyományoktól, mégpedig a keresztény közeghez való idomulás jegyében. A zsinagóga külsejének, valamint belső térelrendezésének a keresztény templomokhoz való hasonítása, a papi viselet leutánczása, a nők részvételének liberalizálása, az államnyelv zsinagógai használatának bevezetése mind-mind ilyen törekvésekről árulkodik.

Másrészt az ortodoxok kitűnően ráéreztek a zsidóság helyzetének fonákságára, amely identitászavaruk fő okozója volt. Míg a 18. század etnikumként látja őket, a 19. században egyre inkább felekezeti ként kezelik különösen azokban az országokban, ahol a politikai nemzet megformálását tűzték ki célul. Az ortodoxia mind a vallást, mind pedig az etnikai hovatartozást fontosnak tartotta azért, hogy továbbra is a gettói bezártság ideálját védelmezze, hiszen ez bizonyult évszázadokon át a beolvadás legjobb ellenszerének. Az ortodoxok hagyományos életmódjának fenntartását a későbbiekben viszont paradoxnak látszó módon éppen a neológia fogja segíteni, némileg büntudatból, részben pedig azért is, mert a liberális zsidóság sem képes (vagy hajlandó) elmenni a végletekig: vagyis a teljes beolvadásig, ami abban az időben általában a kikeresztelkedéssel jár együtt. Ez nem csoda, hiszen a neológok zsidóságtudata is paradoxonból táplálkozott, tudniillik izraelita hitű (Mózes-vallású) magyaroknak tartották magukat, ami természetesen nem csengett össze a zsidó vallás és hagyományok mondanivalójával, amit teljesen áthatott a kiválasztott nép eszméje, tehát nemzeti hovatartozáshoz kötődött.

Az asszimilálódás másik modelljét felkínáló marxizmus ebben az időszakban még nem bír gyakorlati hatással. Ugyanez mondható el a cionizmusról is, amely a végleges megoldást a zsidó állam létrehozásában látja majd, de csak a 20. század elejétől válik komolyabb tényezővé, s akkor sem Magyarországon. A zsidóság anacionalizálásának, illetve nemzeti homogenizálásának kérdése azonban 1867 körül még mindig elsősorban vallási kérdés. Az ortodox elkülönülés célja az identitás megőrzése a Messiás eljöveteleig (ez egyben korai anticionista magatartás is), a neológok pedig, lemondva egy mindenkori anyaországról, a befogadó nemzetek mellett (sőt végső soron azokon belül) látják jövőképüket.⁴

Ötös József kultuszminiszter szorgalmazta egy zsidó kongresszus összehívását, amelyen a komolyabb érdekellentéteket egyeztetve konszenzus jönne létre, megteremtve a reális feltételeket a zsidóság integrálására a magyar társadalomba. Az 1868/69-ben megtartott kongresszus azonban ellenkező eredményt szült: a végleges szakadást, amely ilyen formában példátlan volt az európai zsidóság újkori történelmében. A reformpárti többség és a konzervatív kisebbség eltérő módon értelmezte a hitközségek autonómiáját. Nyilvánvaló volt, hogy a kisebbség a centralizáció ellen és a minél nagyobb önállóság mellett foglalt majd állást. Hevesen ellenezte a rabbiseminárium felállítását is, de eltérően vélekedett a felekezeti oktatásról egyáltalán. 1869-ben a császár a konzervatívok által kifejtett erőteljes kampány ellenére mégis hitelesítette a kongresszus többségi reformszárnya által kiszavazott határozatokat. Ezért egy külön ortodox alapszabályzat kidolgozására került sor, mely a rabbiknak

4 A probléma bővebb kifejtését lásd Katz, Jakob: *Kifelé a gettóból*. Budapest, 1995, valamint Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. *Világosság*, XXXIV. évf. (1993) 3. sz. 33–60. p.

nagyobb hatáskört biztosított, és amely teljesen a *Sulhán Áruh* előírásain alapul. Az ortodox szervezeti szabályzat 1871-ben került hivatalos elfogadásra, s ettől kezdve a magyarországi zsidóság ugyanannak a felekezetnek a részeként három, szervezetenként elkülönülő egységre oszlott: a kongresszus határozatait elfogadó neológ (kongresszusi) zsidóságra, az ortodox táborra, valamint a kongresszus előtti állapotot fenntartani szándékozó – ún. „status quo ante” – csoportra. Az ortodoxia ilyen sikeréből felfokozott örömet csupán az Országos Rabbiképző Intézet felállítása (1877) keserítette meg, s tiltakozásuk eredményeként az ortodoxok csupán azt tudták elérni, hogy az iskolaalapból juttattak az ortodox hitközségek elemi iskoláinak fenntartására is.⁵

A fentiek ismertetése mellett ki kell térnünk még egy általánosabb kérdésre is, a politikai antiszemitizmus megjelenésére Magyarországon a század hetvenes éveiben. A korábbi, valójában alapuló zsidóellenesség új eszköztárral bővült (fajelmélet), megtartva azonban a régit is (vérvád). Az antiszemitizmus új típusa Magyarországon a kiegyezést követő néhány év elmúltával kibontakozó gazdasági-politikai válságból nőtt ki, leghírhedtebb képviselője és szószólója pedig Istóczy Győző lett. Az antiszemita párt rövid idő alatt parlamenti párttá nőtt, s bár nem ért el komoly sikereket, nagy károkat okozott nemcsak az elszegényedett egzisztenciák közvéleményének formálásában, hanem sokat ártott az ország hírnevének is. A párt szervezésében különösen a vérvád anakronisztikus, abszurd felelevenítése segített, mégpedig a tiszaezlári per során (1883). A rituális gyilkossággal vádolt eszlári zsidók csak védőügyvédjük, Eötvös Károly bátor, gerinces kiállásának köszönheték bírósági felmentésüket. Bár ez kudarc volt Istóczyéknak, sikerként könyvelhették el legalább azt, hogy a per idején országos zavargásokra került sor, melynek elfajulását csak statárium bevezetésével lehetett meggátolni. A kilencvenes években a gazdasági fellendüléssel párhuzamosan az antiszemita mozgalom fokozatosan veszíti támogatottságát, a későbbi történelem ismeretében azonban elmondhatjuk, hogy csupán a magyar társadalom tudata alá szorult, bármikor előhívhatóan, akár a palackba zárt szellem.⁶

3.2. Az új lehetőségek városa

Ami a zentai viszonyokat illeti, sok tekintetben hasonlítottak az országoshoz, hiszen itt is igyekeztek alkalmazkodni az új trendhez, kihasználni a kiegyezést követő liberalizálódás kedvező légkörét, illetve a korszak nyújtotta lehetőségeket. Ugyancsak érvényesülnek azonban bizonyos kedvezőtlen befolyások is.⁷

A kezdet biztató volt, hiszen 1870-ben sikerült pontot tenni a sok éve tartó huzavonára, mely a korona-kerület felszámolása és az ezzel kapcsolatos vitás kérdések körül folyt. Az örökváltsági szerződés megkötésével Zenta is végérvényesen megszabadult a kerületi kötelezettségektől, ezzel szemben nőtt a megye befolyása. A községek egymás közötti magán-megállapodást kötöttek a kirótt „váltságdíj” részarányos felosztásáról, melynek értelmében a tíz község közül Zenta fizette a legtöbbet, az összeg valamivel több mint 20%-át (281 322 fo-

5 Gonda, 120–141. p.

6 Gonda, 149–156. p.

7 A zentai viszonyokról általában lásd *Zenta monográfiája I.* Zenta, 2000. 332–370. p.

rint).⁸ Ez a megkülönböztetett helyzet (bár a zentaiak ekkor bizonyára nem örültek neki) elsősorban a mezőváros kiterjedt határából és a közlegelők nagyságából eredt. Így nem csoda, hogy a kerület ügyének rendezése után szinte mindjárt napirendre került a járásosztás is (mintegy 18 000 holdnyi közlegelő felosztása), hiszen a jogalapot erre részben az 1871: XIII. tc., részben pedig a kerület 1751-es kiváltságlevele szolgáltatta; az utóbbi az összes javakat a lakosságnak, nem pedig egyes községeknek adományozta. A járásosztást a gabonapiac növekvő kereslete indokolta elsősorban, de hivatkoztak a „járásosztók” a legeltető állattartás pazarló természetére is. Nem kis szerepet játszott a lélektani momentum sem: a paraszt mindenkori földéhsége. Az önös érdek természetesen megakadályozta, hogy igazságos földosztásra kerüljön sor: vagyis a főre (háztartásra) való osztást; ehelyett a „föld kapja a földet” elv győzött. A város elvesztette a legelők védelmében folytatott pert (vele az ebből származó jövedelmeket), s 1881-ben sor került a közbirtokosokkal való kiegyezésre. A járásosztás körüli botrányos visszaélések, valamint az osztás elve nemcsak a további vagyoni rétegeződést gyorsították fel drasztikusan, hanem sokat rontottak a közhangulaton is.⁹

Meg kell említeni még azt is, hogy a korszak elején újból aktuálissá vált Zenta mint település státusa, különösen a községek rendezéséről szóló 1871: XVIII. tc. meghozása után. Eszerint 1873 végén visszaállítják az 1867-ben megszüntetett rendezett tanácsot, megszervezik a polgármesteri hivatalt, és felállítják a kétszáz tagú képviselőtestületet száz választott és száz virilista képviselővel. Ez egyben az önkormányzat kiszélesítésével jár együtt, nagyobb anyagi kötelezettségekkel, amit azonban a város ekkor már fel tud vállalni.

Már a rendezett tanács újbóli felállítása előtt komoly tervezéseknek lehetünk tanúi. Egy bizottsági helyzetfelmérő jelentés alapján megállapíthatjuk, hogy az iskolák, a kórház és a szegényház építése, valamint a kövezés és a csatornázás mellett a városatyákat már leginkább a gabonakereskedelmet elősegítő közlekedés fejlesztése foglalkoztatta (hídépítés, rakpart megerősítése). Elsősorban a folyami közlekedésre összpontosítottak azonban, így elkerülte figyelmüket a vasút egyre növekvő szerepe, ezért az be sem került a tervezetbe.¹⁰

Kellő kutatások híján nem lehet lemérni, volt-e tudatosság Zentán a **mezőgazdaság** modernizációjában, pontosabban mennyire volt az tervezett. A mezővárosi konzervativizmus falát, úgy tűnik, ebben is inkább az egyéni kezdeményezés döngette. Az viszont nyilvánvaló, hogy a járásosztás a művelhető területek nagyságát volt hivatott növelni, amivel ugyanakkor mintegy rákényszerítette a gazdákat az istálló állattartásra, ezzel pedig az istállótrágyának mint talajjavító eszköznek a használata is mind szélesebb körben terjedt el. Másrészt a járásosztás végrehajtásának módja birtokkoncentrációt eredményezett. 1890 körül például a 334 legtehetősebb gazda mintegy 35 500 holdat birtokol, a többi területet pedig négyezer, 100 hold alatti kisbirtokos, fejenként 12 hold földdel átlagosan.¹¹ Bár ezzel együtt éles vagyoni rétegeződés megy végbe, melynek következtében mind több nincstelen napszámos egyre olcsóbb munkaerejére lehet számítani, a nagygazdák már a korszerűbb talajművelő eszközöket is mindinkább alkalmazzák, bár kezdetben igen óvatosan és bizalmatlankodva. 1890-ben ennek és a közlekedési feltételek javításának köszönhetően (ekkor már vasútja is van a város-

8 A kerület megszűnéséről és megváltásáról bővebben lásd Gyetvai, I. 1340–1345. p.

9 A járásosztásról lásd Rác 1967. 50–53. p., valamint uő. 1979.

10 ZTL Joca Vujić-gyűjtemény. F: 381. Iratok. 925. sz.

11 *Zentai Közlöny*, 1890. május 18.

nak) az összes gabonatermés mintegy 560 métermázsra, melynek jelentős része kivitelre irányul: évente 125 hajó átlagosan 345 000 métermázsát rakodott.¹²

Tény, hogy a zentaiak többsége valamilyen formában a földművelésből élt. A nagyobb birtokok modernizációja, illetve a törpebirtokok pusztá fenntartása ekkor már elképzelhetetlen volt a hitelezés komolyabb formái nélkül, így a hatvanas évek végétől egyre-másra alakulnak Zentán is a **hitelintézetek** (bankok, takarékpénztárak, szövetkezetek). Egyesek nemcsak a fenti ágazatot segítették, hanem közvetlenül vagy közvetve hozzájárultak a komolyabb vállalkozások kiépítéséhez is.¹³

A **kisiparon** ez nemigen tudott segíteni, annál is inkább, mert a régi mentalitást követve az iparosok továbbra sem igen fektettek be az üzletbe, hanem a nyereségen földet vettek vagy béreltek. Másrészt az olcsóbb gyáripari termékek konkurenciája miatt, illetve a kontárok elszaporodása következtében ők is inkább a pusztá fennmaradásukat tudták csupán biztosítani a hitelintézeteken keresztül.

A kisiparral ellentétben a **kereskedelem** egyre jövedelmezőbb foglalkozássá vált, s a nagyobb tőkefelhalmozás lehetőségét kihasználva többen ebből tudták kiépíteni más vállalkozásaikat is. A földbirtokláshoz hasonlóan ebben az ágazatban is egyre nagyobb vagyoni differenciálódást, illetve koncentrációdást figyelhetünk meg: a termény- és fakeskedelem újszólván néhány ember kezében összpontosult. A társadalmi igények növekedésének következtében azonban a kereskedelmi élet egyre színesebb palettát tud felmutatni, ezért a kereskedők száma nem annyira ingadozó, mint az iparosoké, s szinte állandó növekedést mutat.¹⁴

A hetvenes évek átmeneti időszakát követően kezdődik a **nagyvállalkozások** kora. Ezek a vállalkozások – akárcsak a néhai kézműipar – a mezővárosi lehetőségeket igyekeztek kihasználni, helybeli és más igényeket kielégíteni. A fafeldolgozás, a malomipar, a villamosítás, az építőipar, a halászat „iparosításának” kísérletei mind ezt a feltevést látszanak igazolni.¹⁵

A gazdasági felfejlődéssel párhuzamosan követhető nyomon a zentai **társadalom** mind erőteljesebb polgáriasodása, s bár a parasztvárosi miliő sohasem számolódik fel igazán, az izmosodó értelmiség támogatásával Zenta a 19. század utolsó évtizedétől kezdve mindinkább polgári arculatot vesz fel. A szervezett közösség egyre inkább ilyen igények kielégítésére törekszik; erre mutat az elemi iskolai hálózat kiépítése, a polgári, majd a gimnázium megnyitása, a közegészségügy fejlesztése és a szociális problémákra való nagyobb odafigyelés. Az önkezdeményezés számos formája figyelhető meg társadalmi egyesületek, sportegyletek működésén keresztül.¹⁶ A politikai életben is nagyfokú élénkség tapasztalható, bár az olykor hevesse váló pártharcok nem mindig kedveztek, sőt nem egyszer kerékkötőivé váltak a város fejlődésének. Itt kell azonban megemlítenünk a politika egyik leghatékonyabb eszközeként számon tartott első helyi lapok megjelenését is, ami szintén hozzátartozott a polgáriasodó

12 Uo.

13 A témáról bővebben lásd Tolmácsy Géza: *Pénzügyi élet. I.* Zenta, 1969.

14 Lásd ZTL F: 381. Dúdás-krónika egyes évekre vonatkozó kimutatásai.

15 Lásd Tolmácsy, I. 1969.

16 Bővebben lásd Tolmácsy Géza: *A zentai társadalmi egyesületek 1918-ig. I–II.* Zenta, 1972.

12. A városháza

13. A tűzoltólaktanya

közösség hétköznapijaihoz.¹⁷ Polgári trendet követnek a középítkezések (például a szállodák esetében), de a magánépítkezések is; a vagyonosabbak ugyanis a Fő téren vagy a körül igyekeznek üzletet, s lehetőség szerint lakóházat nyitni-építeni, a lakosság elszegényedő része pedig mindinkább a perifériára szorul. Így a gyengülőfélben levő etnikai szegregáció mellett a vagyonbeli válik hangsúlyozottabbá. Ez nemcsak a lakóhelyre érvényes, hanem a társadalmi életre egyáltalán.

Az építkezésekkel kapcsolatban egyébként meg kell említenünk két nevet; bár nem zentai zsidókról van szó, munkásságukkal viszont nagymértékben hozzájárultak a város arculatának kialakításához. Az egyik Lajta Béla volt, aki 1903-ban egyik korai munkájaként tervezte meg a zentai tűzoltólakatya épületét.¹⁸ A gimnázium épületének bővítésére kiírt tervpályázatot szintén megnyerte, ám megbízást nem kapott; ellenben terveit, vele a szecesszió elemait felhasználják majd a munkálatok során 1906–1908-ban. Lajta nevéhez fűződik még egy zentai magánépület, Krsta Slavnić házának tervezése is (1904).¹⁹

A másik említésre méltó építész, aki Zentán hagyta kéznyomát, Kovács Frigyes volt. 1911-ben az új városházára kiírt tervpályázaton elnyerte az első díjat és a kivitelezésre vonatkozó megbízást is.²⁰

Az előzőekben röviden ismertetett gazdasági-társadalmi közegben próbált meg az új idők-höz igazodni a helybeli zsidóság is több-kevesebb sikerrel, amelynek, joggal mondhatjuk, ez volt az aranykora. (Mint ahogyan az egész város számára is az volt.) Mielőtt rátérnénk a zentai zsidóság korszakbeli történetének külön tárgyalására, hangsúlyoznunk kell, hogy nem tudjuk igazán elfogadni a könyvünkhöz hasonló más monográfiák gyakori leegyszerűsítéseit, melyek a zsidóságnak mint közösségnek a szerepét igyekeznek ilyen-olyan okból predimenzionálni. Ilyen törekvéseikben figyelmen kívül hagyják például az egyént, aki esetünkben kétfajta közösség tagja is egyidejűleg: a sajátjáé (etnikai-vallási) és a tágabban (Zenta) vagy még tágabban értelmezetté (Magyarország vagy Jugoszlávia), és aki társadalmi-vagyoni helyzetétől függően éppen ezért többé-kevésbé lazít az etnikai kötődésen, s azonosságtudatát a tágabb közösség differenciálódása, illetve befogadókészsége fogja meghatározni. Mint olyan közösség, amelynek tudatában az etnikai-vallási kötődés olyannyira elválaszthatatlan, a zsidóság az itteni szerbektől vagy magyaroktól némiképp eltérő módon építette ki egzisztenciáját. Anyaország nélkül állandóan a megmaradást biztosító bezárkózás, illetve a befogadó közeghez való minél szélesebb körű alkalmazkodás között volt kénytelen lavírozni. E feladat megoldásának kényszere idézte elő többek között az ortodox-neológ szembenállást, másrészt viszont éppen a szakadás tartotta fenn a zsidó közösséget mint egészet, ha az éppen

17 Az új idők jeleként megjelentek az első állandó fényképezési műtermek is, melyeket többnyire nem zentai zsidó származású fényképészek nyitottak. Így például a nyolcvanas évek elején Doctor Albert, festő és „m. kir. fényképrő” is fotografált a városban, mégpedig a Posta utcai (ma Petar Drapšin utca) Rothmann-féle házban. (Lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.)

18 Slavnić, Nikola: *A tűzoltóság száz éve Zentán*. Zenta, 1974. 60–61. p. Különbön a költségek körüli intrikálás során ilyen szavak is elhangzottak magánbeszélgetés közben, az utcán: „Zsidó tőke, kereskedelem, üzlet...”, ami annyiban volt indokolt, hogy a telket özv. Kovács Lipótné szül. Ofner Szidónia zentai lakostól vásárolták, az építkezési árlejtésen pedig Goldstein Benő fa- és épületanyag-nagykereskedő adta a legkedvezőbb árajánlatot. (Lásd uo.)

19 Valkay Zoltán: *„Itt jártadban jelet is hagyjál...”*. Zenta, 1997.

20 Ujvári, 508. p.

emiatt nem is volt homogén és oly mértékben összetartó, mint ahogyan azt a róluk nem zsidók által alkotott sztereotípa oly leegyszerűsítve szokta állítani.

A korábbi fejezetekben már utaltunk arra, hogy Zenta mezővárosi lététől kezdve vonzotta a zsidóságot már azáltal is, hogy nem nehezítette meg komolyabban itteni letelepedésüket. A 19. század második felében már több tősgyökeres zentai zsidó családdal találkozunk, nem kétséges azonban, hogy az 1849-es események következményeként, valamint az abszolutizmus és provizórium korának politikája következtében komolyabb frissítésre, váltásra is sor került.

Komolyabb migrációval elsősorban a falu-város reláción számolhatunk ebben az időszakban. Különösen a kiegyezés után indulnak meg tömegesen a falvakból, kisvárosokból Pestre zsidók és nem zsidók egyaránt. Ami kimondottan a zsidóságot érintő jelenség, az a neológok és az ortodoxok eltérő törekvéseiben mutatkozik meg. A neológok a nagyobb vidéki városokban, de még inkább a fővárosban összpontosulnak, míg az ortodoxok inkább a kisvárosokat részesítik előnyben, ahol sikeresebben őrizhetik meg hagyományos életmódjukat. A *hászidok*, mint mondtuk, valószínűleg a Tisza vonalát követve jutnak el egészen Zentaig.

A zentai zsidóság létszáma arányosan növekszik az összlakosságéval, amint azt mellékelt táblázatunk is mutatja. Az esetleges ingadozások, bár százalékarányban komolynak tűnnek, számbelileg nem mutatnak nagyobb eltéréseket, de esetleges okaikat amúgy sem tudnánk megnyugtató módon feltárni a szükséges mennyiségű és minőségű források hiánya miatt.

	Katolikus (magyar)	Pravoszláv (szerb)	Zsidó (%)	Egyéb	Összesen
1870	16 822	2 087	924 (4,6)	105	19 938
1875	17 111	1 986	1 120 (5,5)	121	20 338
1880	–	–	1 082 (5,1)	–	21 200
1890	22 142	2 168	1 225 (4,7)	190	25 725
1900	24 683	2 350	1 264 (4,4)	291	28 588
1910	26 024	2 076	1 328 (4,5)	238	29 666
1919	27 166	1 899	2 768 (8,5)	632*	32 465

II. táblázat: A zentai zsidóság számának alakulása 1870-től az első világháború végéig.

*Mivel az 1919-es évből csak nemzetiségre vonatkozó adataink vannak, ki kell hangsúlyozni, hogy a 632 nem a más felekezetűek számát jelöli, hanem ennyi *német* lett összeírva ekkor a városban. Megjegyzés: Akárcsak korábban (lásd az I. táblázatnál), itt sem tudunk következetesen csak felekezetre vagy csak nemzetiségre vonatkozó adatokat hosszabb időszakra felsorakoztatni Itt is érvényes azonban, hogy az eltérések számunkra érdektelenek, különösen a zsidóságot illetően.

Forrás:

Áttekintés a bács-bodrogh megyei jelenlevő népességnek, nem, vallás, állapot, honosság, jelen- és távollét, műveltségi fok és kor, hivatás és foglalkozás szerint. Zombor, 1871.

A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Különnyomat. Budapest, 1902.

ZTL F: 381. Dudás-krónika.

Jekelfalussy József (szerk.): *A Magyar Korona Országainak Helységnevtára. Budapest, 1892.*

A természetes szaporulat mellett mindenesetre figyelembe kell vennünk a belső migrációkból, valamint a kivándorlásból eredő változásokat, bár utóbbinak nincs komolyabb jelentősége Zentán.

A mellékelt táblázatból láthatjuk, hogy a zsidóság aránya az általunk tárgyalt időszakban 4,5–5% között mozog.²¹ Ehhez kell majd viszonyítanunk részvételi arányukat Zenta gazdasági és társadalmi életében a későbbiek folyamán.

3.3. A zentai zsidóság foglalkozásbeli differenciálódása

A kiegyezés, valamint az egyenjogúsítás által felszámolt korlátozások arra biztatták a zentai zsidóságot is, hogy a már hagyományosnak mondható „zsidó” foglalkozások mellett más vállalkozásokban is próbálkozzék. Ez nem ment olyan könnyen, hiszen a zsidóság – helyzetének tudatában – általában kerülte az olyan foglalkozások űzését, amelyek közvetlen konkurenciát jelentettek a helybeli nem zsidókkal, hiszen ez féltékenykedésre, ellenállásra adott volna okot. Ezért még akkor is, amikor megszűntek a céhes korlátozások, a szabad ingatlanvásárlást tiltó rendeletek s felnyíltak az értelmiségi pályákat elzáró sorompók, csak óvatos, fokozatos váltást figyelhetünk meg Zentán. Ez a váltás korántsem alapos és gyökeres, hiszen a zsidóság a kereskedelemben és a pénzügyletekben szerzett kapcsolataira támaszkodva elsősorban az erre épülő vállalkozásokat favorizálta továbbra is (például a kibontakozóban levő építő- és malomipart) Egyre nagyobb kedvvel vásárolt vizont földet az a néhány zentai zsidó, akinek erre tellett, s aki ebben látott fantáziát. Új perspektívát nyitott meg a helyi zsidóság néhány képviselője előtt a városiasodás és polgáriasodás további folyamata, amely újabb és újabb igényeket vetett fel; ezek kielégítésére gyakran éppen a zsidók vállalkoztak (lapkiadás, vendéglátóipar).

Bár a zsidóságot közhelyszerűen a könyv népének szokták emlegetni, ez korábban leginkább az írás-olvasás elsajátítására korlátozódott, a továbbtanulás pedig hitbéli korlátok közé szorult. A zsidó oktatás szekularizálásával (vagyis a neológia előretörésével s a konzervatívok ezzel kapcsolatos engedményeivel) lehetőség nyílt a módosabb zsidó szülők gyermekei számára bizonyos értelmiségi pályák választására, sőt ösztöndíjak, alapítványok útján akár a szegényebb sorsúak is kitörhettek a hagyomány szorításából, amely azelőtt arra biztatott, hogy a boltos fia csakis boltos legyen. A továbbiakban fenti produktív és improduktív szakmák részletesebb taglalására kerül sor zentai keretek között, elsősorban ezek aránybeli megoszlását tartva szem előtt, hiszen ily módon tetten érhetjük a helybeli zsidóság vagyoni rétegződését is.

21 Ezek az arányok nagyjából megfelelnek az országos arányoknak: 1869 (4,1%), 1880 (4,6%), 1890 (4,7%), 1900 (4,9%), 1910 (5,0 %). Vö. Don – Magos, 437. p.

3.3.1. KERESKEDELEM

A korábbi időszakban már láthattuk, hogy az első helybeli zsidó kereskedők elsősorban azokat a termékeket mozgatták, amelyek helyben mint többlet jelentkeztek (nyersbőr, gyapjú, toll, majd gabona), illetve amire Zentán szükséglet mutatkozott (ipari cikkek, amiket a helybeli kisiparosok nem tudtak előállítani, legalábbis nem a kellő mennyiségben). Az ortodoxok általában megmaradnak a helyi kereskedelem szintjén, illetve olyan foglalkozást űznek, ami lehetővé teszi vallásuk minél zavartalanabb gyakorlását.

Gabona, liszt, állati eredetű termékek. – A különféle rendelkezésünkre álló források egyértelművé teszik számunkra, hogy a múlt század nyolcvanas éveiben a gabona- és lisztkereskedelem néhány helybeli zsidó kezében összpontosult. Ugyanígy elmondható, hogy a nyers- vagy kikészített bőr, toll felvásárlása szintén elsősorban zentai zsidó kereskedőkhöz köthető.²² Úgy tűnik, ők azok, akik többletjövedelmüket földbe fektetik, s megpróbálkoznak földbirtokosként is prosperálni.

Kevés információk van e kereskedők vagyoni helyzetéről, néhány adózással kapcsolatos adat, valamint a társadalmi életben való szereplésük mértéke mégis betekintést nyújt egyesek működésének sikerességére vonatkozóan. Így például nem hagyhatjuk említés nélkül Braun Jakab nevét, annál is inkább, mivel viszonylag rövid idő alatt került a jelentősebb kereskedők közé. Az előző időszakban ugyanis még nem találkoztunk vele, 1888-ban, halálakor viszont már a legnagyobb zentai gabonakereskedők egyikeként emlékezik meg róla a helybeli *Heti Lap* január 22-i száma. Gabona mellett gyapjúval is foglalkozik. Halála után az üzletet fia, Braun Izsó viszi majd tovább.

A gabonakereskedelem gyakran párosult más termék adásvételével. Így Deutsch Farkas sőt, Braun Vilmos (Raumann Simonnal társulva) nyersbőrt, Flesch Vilmos bőrt, Kohn Mór gyapjút, illetve bőrt, Tauber Károly lisztet is forgalmazott. Ifj. Kohn Ignác a különféle termékek mellett ronggyal is kereskedett, mégpedig nagyban. Kizárólag liszttel helybeliek nem igen foglalkoztak.

A gabona, a gyapjú és a bőr mellett a toll volt még a zentai zsidó kereskedők által szívesen forgalmazott áru. Tollkereskedéssel foglalkozott például Günsz Dávid, Hacker Márton, Hacker Adolf Ábrahám, Klein Illés és Klein Ignác, a toll mellett hizlalt lúddal pedig Deutsch Mór.

Fa, épület- és tüzelőanyag. – A fában viszonylag szegény vidék szükségessé tette a más vidékről való beszerzést. Az úsztatott rönkök útvonala természetesen maga a Tisza volt, s csakhamar megnyílnak az első fűrésztelepek is Zentán.²³ A fa nemcsak tüzelő-, hanem épü-

22 A kereskedőkről lásd Tolmácsy Géza: *Pénzügyi élet. II.* Zenta, s. a.; ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek; F: 381. Iratok. 74. sz. Kereskedők névjegyzéke és az általuk fizetett kereseti adó összege 1891-ben; ZTL Ipartársulat, Zenta. F: 423.5. Bejelentési sorkönyve Zenta városában iparendélyt nyert kereskedők és iparosoknak az 1874ik évre. (Legutolsónál lásd a következő évek adatait is.) A helyi sajtóban megjelent hirdetések szintén fontos forrásnak számítanak a zentai zsidóság foglalkozását illetően.

23 Kellő adatok híján csupán lábjegyzetben vethetjük fel a fakeskedelemben kiépített kapcsolatrendszer problémáját, hiszen csak feltételezni tudjuk, hogy ebben is a Tisza folyó játszhatott komolyabb közvetítő szerepet, különösképpen pedig Szeged, amelyhez Zentát (s vele együtt az itt élő zsidóságot) erős „köldökszínór” kötötte.

letanyagként is jelentkezik, az ilyen jellegű kereslet pedig éppen 1867 után fokozódik, de különösen a nyolcvanas évektől kezdve, amikor megnövekszik mind a magán-, mind a köz-építkezési kedv. Talán éppen a fa kettős rendeltetéséből eredően a fával kereskedők foglalkoznak majd szén, mész, sőt olykor só eladásával is (bár ez utóbbi, szintén nélkülözhetetlen terméket inkább a gabonakereskedők forgalmazzák).²⁴ Nem ritka az olyan eset, amikor a fakereskedő építkezési vállalkozó lesz, vagy esetleg a bútorszakmában próbál szerencsét. Egyértelmű, hogy a kereskedőknek ez a fajtája a legvállalkozóbb kedvű, tehát egyúttal – mint látni fogjuk – az ipar csírájának hordozója is.

A fakereskedelemnek nagyobb hagyománya volt a zentai zsidóság körében, ami nevekké is igazolható. Így például Freund Sámuel tevékenysége egészen a nyolcvanas évekig nyomon követhető. Halála után fatelepét egy ideig Freund Ernesztin (feltehetően az özvegye) vezeti, majd Hauer József veszi át.

Úgyszintén az előző időszakból ismert Goldstein Fülöp, ha személyesen már nem is jelentkezik, családjában hagyományosan tovább él a foglalkozás. A Goldsteinek közül kiemelkedik Zsigmond, József és Dávid, végül Benő, akik a századfordulóig szinte törvényszerűen más vállalkozásba is fogtak. Goldstein Zsigmondot már a hatvanas években építési vállalkozóként említik egyes korabeli jegyzőkönyvek.²⁵ Kisebb téglágetőt is üzemeltetett a hetvenes-nyolcvanas években a felsővárosi temető mellett.²⁶ Ezt a kilencvenes években Dávid veszi majd át, aki ebben az időszakban már szintén építési vállalkozóként jelentkezik.²⁷ Természetesen nem véletlen, hogy Goldstein József állít majd fel jól berendezett, fából épült fürdőházat a Tiszán.²⁸

A felsorolásból nem szabad kihagynunk Braun József nevét sem, aki 1884-ben állít fel vásártéri házában gőzerővel működő fűrésztelepet.²⁹ Bár minden komolyabb fakereskedőnek volt fűrésztelepe is, az övé az első nagyobb kapacitással bíró, amelynek felfejlesztése első sorban a szegedi Markovits Lajossal való társulás (1888) utáni időszakra esik. Braun József Tiszaszentmiklóson nyit fűrésztelepet. A Markovitscsal létrejött társulás másik tagja így tulajdonképpen Braun Vilmos lesz (1891), aki eredetileg gabonakereskedő volt. A társulás után a fűrésztelepet tetemesen kibővítik, villanyvilágítást vezetnek be, s az üzem mellett vámmal is öröl. (E társulásra később még visszatérünk.)³⁰

A sokrétű kereskedelmi vállalkozás egyik jó példája (s hasonló több is volt) Flesch Márton, aki lisztkereskedőként kezdte (1889), majd fakereskedéssel bővítette üzletét (1913). Ugyanezt a fakereskedést eladja Spitzer Henriknének (szül. Flesch Berta), akitől ugyanebben az évben (1914) Gráf Ármin veszi majd át.

Gráf Ármin már korábban saját telepet nyit; fa-, illetve fűrésztelepének működése 1909-től követhető, s amely a következő években jelentős fűrészüzemmé fejlődik majd.

24 A fa és a só társítása egyébként nem véletlenszerű, hiszen a szálfát sokáig a Tiszán való tutajoztatással úsztatták le, s a tutajokra sót is raktak, ami aztán a tutajfával együtt szintén eladásra került.

25 Lásd például ZTL Zenta rendezett tanácsú város. F: 003.14. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1869).

26 Valkay Zoltán: Zentai építőiparosok. *Létiünk*, XXVII. évf. (1997) 1–2. sz. 92. p.

27 Uo. 96. p.

28 *Zentai Ellenőr*, 1888. július 1.

29 Tolmácsy adatain kívül (II. s. a.) lásd még a *Zentai Híradó* 1884. okt. 12. számát is.

30 Tolmácsyn kívül (II. s. a.) lásd még ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

14. Braun Izsó (balról a harmadik), a legnagyobb zentai gabonakereskedők egyike, több ízben újraválasztott hitközségi elnök

15. Hauer József fakereskedő

GOLDSTEIN BENŐ		FAKERESKEDÉSE ZENTÁN.	
Számoló			
Kálmár Mészáros			
Zenta, 1912. évi december 15-én			
Dátum		Leírás	
Év	Hónap	Összesen	Összesen
1912	12	1000	1000
1912	12	200	1200
1912	12	300	1500
1912	12	400	1900
1912	12	500	2400
1912	12	600	3000
1912	12	700	3700
1912	12	800	4500
1912	12	900	5400
1912	12	1000	6400
1912	12	1100	7500
1912	12	1200	8700
1912	12	1300	10000
1912	12	1400	11400
1912	12	1500	12900
1912	12	1600	14500
1912	12	1700	16200
1912	12	1800	18000
1912	12	1900	19900
1912	12	2000	21900
1912	12	2100	24000
1912	12	2200	26200
1912	12	2300	28500
1912	12	2400	30900
1912	12	2500	33400
1912	12	2600	36000
1912	12	2700	38700
1912	12	2800	41500
1912	12	2900	44400
1912	12	3000	47400
1912	12	3100	50500
1912	12	3200	53700
1912	12	3300	57000
1912	12	3400	60400
1912	12	3500	63900
1912	12	3600	67500
1912	12	3700	71200
1912	12	3800	75000
1912	12	3900	78900
1912	12	4000	82900
1912	12	4100	87000
1912	12	4200	91200
1912	12	4300	95500
1912	12	4400	100000
1912	12	4500	104600
1912	12	4600	109300
1912	12	4700	114100
1912	12	4800	119000
1912	12	4900	124000
1912	12	5000	129100
1912	12	5100	134300
1912	12	5200	139600
1912	12	5300	145000
1912	12	5400	150500
1912	12	5500	156100
1912	12	5600	161800
1912	12	5700	167600
1912	12	5800	173500
1912	12	5900	179500
1912	12	6000	185600
1912	12	6100	191800
1912	12	6200	198100
1912	12	6300	204500
1912	12	6400	211000
1912	12	6500	217600
1912	12	6600	224300
1912	12	6700	231100
1912	12	6800	238000
1912	12	6900	245000
1912	12	7000	252100
1912	12	7100	259300
1912	12	7200	266600
1912	12	7300	274000
1912	12	7400	281500
1912	12	7500	289100
1912	12	7600	296800
1912	12	7700	304600
1912	12	7800	312500
1912	12	7900	320500
1912	12	8000	328600
1912	12	8100	336800
1912	12	8200	345100
1912	12	8300	353500
1912	12	8400	362000
1912	12	8500	370600
1912	12	8600	379300
1912	12	8700	388100
1912	12	8800	397000
1912	12	8900	406000
1912	12	9000	415100
1912	12	9100	424300
1912	12	9200	433600
1912	12	9300	443000
1912	12	9400	452500
1912	12	9500	462100
1912	12	9600	471800
1912	12	9700	481600
1912	12	9800	491500
1912	12	9900	501500
1912	12	10000	511600

16. Goldstein Benő fakereskedő számlája

Italkereskedés. – A kereskedelem harmadik fontos ágazata, amit a zentai zsidósággal kapcsolatban megemlíthetünk, a különféle szeszes italok forgalmazása (később előállítás) volt. Egyesek már korábban rövidebb-hosszabb ideig bérelték az italkimérés jogát, a kerület felszámolásával azonban mind a kimérés, mind az itallal való kereskedés is liberalizálódott. Hasonlóan a gabona- és fakereskedelemhez, a szeszes italok kicsiben való forgalmazása több zsidót kenyérkeresethez juttatott, néhányan azonban idővel ebben az ágazatban is nagybani kereskedelemre tudtak áttérni, s ők azok, akik szeszfőző üzemeket is nyitnak majd.

Közöttük is kitűnik Fischer Móric (bor), Schwarcz Gyula (bor és egyéb szeszes ital), Goldstein Ferenc (sör), valamint Pollák Márton (szeszecital). Bergel Leó viszont eredetileg terménykereskedő volt, és csak később (1903-tól) kezdett szeszes italok (bor, sör, pálinka) forgalmazásával is foglalkozni, majd a két világháború közötti időszakban szeszfőzdét is nyitott.

Vasáru, gépek. – A mezővárosi léthez szorosan hozzátartozott a különféle vasáru, mely elsősorban a paraszti társadalmat, kisebb mértékben pedig az iparosokat látta el különféle szerszámokkal. Ugyancsak az ilyen irányú szükségletek miatt jelentek meg az első mezőgazdasági gépek is, melyek forgalmazását szintén meg kellett szervezni, a hozzájuk való alkatrészekről nem is beszélve. A varrógépek megjelenése Zentán is inkább a polgári igényeket elégíti ki; bár kezdetben mindenképpen a szabók és a varrónők munkáját teszi hatékonyabbá, idővel több házban is nélkülözhetetlen (olykor divatos) háztartási géppé válik.

Tudjuk, hogy már 1868-ban Horovitz Adolf és Bergel Gyula részére a pesti Farkas István gépgyáros hat lóerős cséplőgépet küldött, ami azonban valamilyen okból nem vált be.³¹ Ez azonban nem szegte a zentaiak modernizáló táborának kedvét, hiszen a nyolcvanas években már rendszeressé válik a mezőgazdasági gépek árusítása a városban, például a Ransomes Sims és Head gépgyár zentai ügynökségén keresztül, melyet Fischer Márkus vezetett.³²

A századforduló után két új név váltja fel az előzőket. Az egyik Hirschl Hermann, aki több gépraktárt is tartott Zentán, sőt Tiszaszentmiklóson úgyszintén. Zentai (azaz Heilbrun) János ugyancsak rendelkezik gépraktárral a század elején. Mindkét kereskedő mezőgazdasági gépek forgalmazásával is foglalkozik.

Divatáru. – A polgáriasodó millió velejárójaként tarthatjuk számon a divatáru megjelenését Zentán. Elsősorban gyári kész-, illetve félkész termékről (méteráru) van szó, amit kezdetben kis boltokban (nem egyszer vegyeskereskedésben), idővel szakosodott – olykor már (talán túlzó nagyzólással) áruháznak titulált – üzletekben árultak. Bár a kisvárosok soha nem tudták a divatot naprakészen követni, a konfekció és a polgári körökben forgatott divatlapok kihatottak a helybeli szabók, kalaposok választékára, akik munkájukkal tovább formálták az eredendően elsősorban falusias ízlést. Ebben természetesen a zsidó kereskedők is nagy szerepet játszottak, s elsősorban közülük kerültek ki azok, akik „áruházat” is tudtak nyitni.

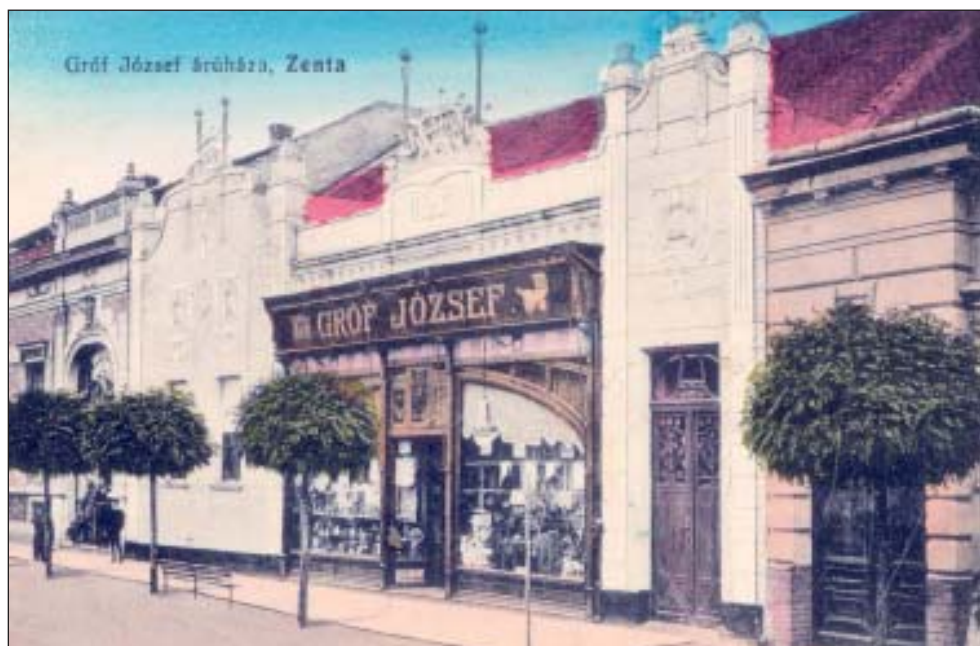
A századfordulótól többek között jelentős rófkakereskedő volt Hirschenhauser Hermann, Deutsch Farkas és Klein Fülöp, továbbá Glücksthal Hermann. Roth Ignác szabóüzletet is tartott, s főtelepe Martonoson volt.

31 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

32 *Zentai Figyelő*, 1880. június 27-ki számában megjelent hirdetés.

17. Bergel Leó italkereskedése az Eugen Szálloda mellett

18. Gróf József „áruháza” az Eötvös (ma: Népi forradalom) utcában

Többen a méter- és rövidáru mellett divatáruval is kereskedtek, pl. Brichta Mór, Schwarcz Lajos, Klein Ignác, Hirschenhauser Manó, Kráhl Mór. Gróf József szintén tartott rövidáru-kereskedést, emellett nőiszabó-üzletet is.

Voltak, akik már kezdetben specializálódtak valamely divatárura. Így Heiduska Cecil-Cili kalapkereskedést tartott, Rothmann Sámuelné (szül. Sohr Katalin) férfi-készruhára szakosodott, Hoffmann Ignácné (szül. Klein Mina) cipő- és kalapeladással foglalkozott, s ugyanezt a két árut kombinálta Lőwy Adolfné (szül.) Paskusz Katalin is.

Kimondottan áruház-tulajdonosként Roth Adolf és Pollák N. Nándor tartható számon. Üzleteik valószínűleg az amerikai mintát követték, ahol minél több áru minél nagyobb választékban szerezhető be.

Óra, ékszer. – Némileg az előzőekben taglalt igények kielégítéséhez társul, s e cikkek jelenlétének állandósulása, az irántuk növekvő kereslet szintén a polgáriásodás egyik jele. A velük való kereskedés mellett bizonyos szolgáltatások is jelentkeznek már, mint például az órajavítás vagy ékszerkészítés megrendelésre.

Hauber József például a város „régibútordarabjának” számított, hiszen rendszeresen ő javította a városháza toronyóráját. Hauber Józsefné (szül. Braun Apollónia) viszont egy ideig ékszer- és műóra kereskedést tartott. Stern M. Emánuel újlaki (Ilok) lakos szintén tartott ilyen üzletet Zentán a századforduló után.

Papír, könyv. – A társadalmi élet velejárójaként jelentkeznek a papír- és könyvkereskedések, ahol a különféle úrlapok, papíráru mellett megtalálhatók a várost ábrázoló képes levelezőlapok, könyvek, helyi, vidéki és fővárosi lapok. Az első könyvkereskedők elsősorban ezek árusításával, esetleg könyvkötéssel foglalkoztak, a későbbiekben azonban nyomdatulajdonosok, lapkiadók és -szerkesztők is lehettek egy személyben.

Az első zentai könyvkereskedő személye körül megoszlik a források véleménye, származására nézve azonban mindenképpen zsidó volt. Úgy tűnik, a primátus Obláth Leót illeti meg, aki 1853-ban kap engedélyt könyvkereskedésre Szabadkán, ahol kölcsönkönyvtárat is állít. 1872-ben nyit boltot Zentán is, sőt Zomborban is volt könyvkereskedése.³³ Más források viszont Stein Mórt teszik meg az első zentai könyvkereskedőnek (és könyvkötőnek).³⁴ Börner Frigyes már kettejük után jelentkezik.³⁵

Az első könyvkereskedő, aki alaptevékenységét komolyabb vállalkozássá fejlesztette ki, Schwarcz [sic!](azaz Fekete) Sándor volt, egyébként Stein Mór veje, aki kereskedését 1875 decemberében nyitotta meg Zentán.³⁶ Ő lesz az első helybeli könyvkereskedő, aki nyomdát is működtet, sőt lapkiadással foglalkozik, amiről a későbbiekben még több szót fogunk ejteni. Hasonlóan sokoldalú lesz majd Kabos Ármin, végül pedig Politzer Sándor is.

Fűszer- és vegyeskereskedés. – Végül, de semmiképpen sem utolsósorban említhetjük meg a kereskedelemnek ezt az ágazatát, hiszen a legnépszerűbb, s ezért a legtömegesebb volt

33 Obláthról lásd Iványi II. 228. p., valamint ZTL F: 381. Dudás-krónika. Egyébként Dudás állítja azt, hogy ő volt az első zentai könyvkereskedő.

34 A *Zentai Híradó* (1884. december 14.-ki szám) szerint hosszú ideig ő az egyedüli a városban. Elsőséget megerősíti (vagy az említett adatot átveszi) az *Összetartás* is (1903. december 16.).

35 Dudás Andor krónikája szerint 1885-ben üzletét „újból” megnyitja, tevékenységének kezdete tehát korábbra – esetleg még a hetvenes évekre – tehető.

36 ZTL F: 381. Dudás-krónika, mely szerint előtte néhány héttel csukott be csőd miatt egy szabadkai üzlet (minden bizonnyal Obláthé) zentai fiókja.

Zentán mind zsidók, mind nem zsidók körében. Sokak számára nyújtott megélhetést, hiszen kis ráfordítással is boldogulni lehetett, ha szűkösen is, s itt juthatott igazán kifejezésre az elsősorban zsidó kereskedők által szorgalmazott üzleti filozófia: rövid idő alatt, kis haszonkulccsal minél több árut forgatni.

Összegezőként elmondhatjuk, hogy a zentai zsidóság egy része elsősorban kereskedelemmel foglalkozott. A rendelkezésünkre álló adatokat elemezve kiderül, hogy 1920-ig a mintegy 250 bejegyzett kereskedelmi cég vagy bolt 65%-át zsidó származású tulajdonos működteti, ami pedig a gabonakereskedőket illeti, az arány még kedvezőbb: 95%. A fakeskedelemben szintén a zsidó származásúak tettek szert monopolhelyezetre, olyannyira, hogy a nem zsidók részvétele itt szinte teljesen elhanyagolható.³⁷

Azt gondolnánk, hogy az iparban és kereskedelemben uralkodó állapotok fokozatos rendezésével felszámolásra került a **házalás**. 1884 első felében viszont Zentán 93 bejelentett s engedélyt nyert házaló kereskedő fordult meg, ha zömében nem is idevalósi.³⁸ 1896-tól a városban szabályrendeletileg tiltották a házalást, ennek azonban inkább elvi, mint gyakorlati jelentősége lehetett.³⁹ Természetesen a házalás nem számított kizárólag zsidós foglalkozásnak, hagyományosan zsidó foglalkozásnak viszont igen, hiszen tény, hogy a házalás, mint a kereskedelem kezdetleges formája jó kiindulópontul szolgálhatott egy kiskereskedés, bolt megnyitásához.

Meg kell említenünk – bár csak a felsorolás erejéig – azokat a kisebb társulásokat (közkereseti társaságokat), melyek nagyobb vállalkozások előfutáiraiként jelentkeztek, s melyeket egy vagy több személy hozott létre (zárójelben a működési terület és a cég fennállásának ideje):

- Braun [Ignác] és Kohn [Ignác, ifj.], közkereseti társaság (gabona-, termény-, bizományi-, bőr- és rongykereskedelem, 1874–1878);
- Flesch-testvérek [Mór és Márton], közkereseti társaság (gabonakereskedelem, 1880–1887);
- Hacker Salamon és Fia [Béla], közkereseti társaság (terménybizományi kereskedelem, 1883–1885);
- Berger-testvérek [Adolf és Ignác], közkereseti társaság (papír- és könyvkereskedés, 1884–1889);
- Singer M[iksa?] Fiai, közkereseti társaság (az újverbászi főtelep zentai fiókja, 1888–1889);
- Bergel [Lajos] és Kohn [Lajos], közkereseti társaság (gabonakereskedelem, 1890–1902);

37 Vö. a 16. lábjegyzettel.

38 *Zentai Híradó*, 1884. aug. 31. A cikk, amely az adatot hozza, ugyanakkor azt sugallja, hogy jó lenne, ha a helybeli kereskedők „valamit próbálnának a házalási tilalom szabályozására”.

39 ZTL Zenta rendezett tanácsú város. F: 003.3. Rendőrkapitányság iratai. 669/896. 1897. febr. 11. A tiltás sikertelenségét a *Sentai Újság* egyik száma is alátámasztja (1927. március 18.), amikor arról ír, hogy meghalt az öreg Kohn bácsi, a város legöregebb házalója, aki közel 80 éves koráig róttá az utcákat narancssal, citrommal, gyufával és szedte össze a nyúlőröket.

- Hirschfeld Simon és Ferenc, közkereseti társaság (rőföskereskedés, 1898–1917; 1904-től fióktelep Horgoson; 1917-ben Simon kilép, és egyéni céggént működik tovább);
- Feuer Emánuel és Társa [Feuer Adolfné szül. Basch Leontina], közkereseti társaság (szűcsipar és szűcs-, valamint diavatáru kereskedés, 1900–1911);
- Roser József és Társa [Löwinger Sámuel], közkereseti társaság (liszt- és terménykereskedelem, 1900);
- Beck [Adolf] és Merkler [János], közkereseti társaság (kereskedelmi ügynökség, 1907-től);
- Stein Mór és Társa [Klein Ignác], közkereseti társaság (liszt és só, valamint háztartási cikkek, tűzi- és épületfa, 1907-től);
- Pollák Salamon és Sándor, közkereseti társaság (bizományi ügynökök és gabonakereskedők; üzletkörüik a malomiparra is kiterjed, 1914-től).

3.3.2. IPAR

A céhes korlátozások (árszabás, monopólium stb.) felszámolása után lehetőség nyílt a zsidóság számára is, hogy éljen az új lehetőséggel. Itt is megfigyelhető azonban, hogy a zentai zsidók szívesebben választottak már korábban „kitaposott utakat”. Néhány szakma kimondottan előtérbe került, például a már hagyományosnak mondható szabóság; mellé zárkózik majd fel a varrónői szakma, illetve a kalapkészítés elsősorban női foglalkozásként. Megjelennek az ecetgyártók, szappanfőzők, bútorosok és kárpitosok, a bádigosok, végül a sírkőfaragók. Némely iparos annyira megerősödik, hogy műhelyét nagyobb üzemmé tudja fejleszteni, másrészt nyilvánvaló e foglalkozások kötődése a kereskedelemhez, így nem ritka az sem, hogy egy-egy kereskedő bővíti ki vállalkozását valamilyen üzem működtetésével: a fakereskedő például bútörüzemet létesít, a rőfös- vagy divatáru-kereskedő pedig esetleg szabóműhelyt is tart fenn.⁴⁰ Tény és való azonban, hogy a vállalkozás kibővítésére való törekvés az iparosoknál – tehát fordított irányban – is jelen volt.

Így mindenképpen meg kell említeni Sichermann (azaz Szabados) József szobafestőt, (Szabados Gábor festőművész édesapját), aki több embert foglalkoztatva űzte az ipart. A kárpitosok között Freund Sámuel és Ullmann Ferenc neve tűnik fel.

Bádigosként a századforduló előtt csupán Groszmann Simont és Sámuel tarthatjuk számon, később megjelenik Günz Ábrahám neve is.

Weiner Lipót a századforduló körül még csak szerény asztalosműhelyt tart fenn, amely majd komoly bútörüzemmé fejlődik. Scheinberger Dagobert a nyolcvanas évek elején még csak bútorkereskedő, 1887-ben azonban asztalos-, esztergáló- és kárpitosműhelyt nyit.⁴¹

40 Az iparosokról lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek, illetve F. 381. Iratok. 74. sz. Névjegyzéke a fenn megjelölt iparhatóság székhelyén lakó és az általuk fizetett kereseti adók összege, és F: 423. 5. Bejelentési sorkönyve Zenta városában iparendélyt nyert kereskedők és iparosoknak az 1874ik évre. (Utóbbiban lásd a következő évek adatait is.) Lásd még *Mezőgazdasági- és Iparkiállítás útmutatója*. [Zenta], 1903.

41 Lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

THOMAS A. EDISON VILÁGOSÍTÓ,
HORDOZHATÓ, BAKKALY LA-
KASBAN FELÁLLHATÓ, A VI-
LAGSÁJTÓBAN PÁR NÁP ELŐTT
HÍRDETETT ÉS ENILUS

EDISON MOZI

HÁZI-OROSZ VÁRMEZEL KÖ-
VETÉSEK CÉLJÁRA MEGHÍVAT

A LOKALISZÁLLÁS-NAPORNAK AZ EDISON
LÖVŐKÉK SZÁMÁRAK KÖZVETÉSE
A SZÉK SZÁMÁRAK HORDOZHATÓ
HORDOZHATÓ, BAKKALY LA-
KASBAN FELÁLLHATÓ, A VI-
LAGSÁJTÓBAN PÁR NÁP ELŐTT
HÍRDETETT ÉS ENILUS

ZENTA AZ ELSŐ VIDÉKI VÁROS,
AHOL BE LESZ MUTATVA

TELJES TISZTELETTEL
ZENTAI JÁNOS ÉS FIA
GÖRÖGKÖZÖDÉS

Itt a legjobb és legolcsóbb.

A t. közönségnek, — különleges áru
mat van szerencsém ajánlani, kérve
szíves megrendeléseit.

Valódi „Kókuszvaját”
mint a háztartás gyöngyét. Tavaszi
bükörnyomogat, vetőkendermagot, saját
termésű i. r. heremagot a. 45 krczár
literenként.

Legjobb csiraképessegi moharmag, an-
gol perje, fekete hagymamag — Mauth-
ner féle vetemény és virágmagvak dús
választékban.

Legjobb minőségű műtrágya
nagyobb minőségben kedvezményes
árban.

Schich féle mosópor, 10 filléres cso-
magokban.

Gyógyvizekből állandó nagy rakítási
tárak, u. m. Rohitai, Máluasi Siculia,
Margit, Igmandi, Petófy stb. forrásokból.

Egy 750 kgrs. jó máza sulyokkal
együtt, ugyanitt eladó.

4—

Tisztelettel

Kassovicsz Aron

szász u. vegyes kereskedő,
a Borsos-féle óvoda közelében

Megnyit

az új órák és ékszerüzlet.

Tisztelettel értesítem a n. é. közön-
séget, hogy a Kos utch utcában dr. Ka-
livoda házában a mai kor legkényesebb
izlésének teljesen megfelelő óra- és
ékszer üzletet nyitottam, hol minden-
nemű elsőrendű schweici órákat, fém
jelzet arany és ékszer árukat raktáron
tartok a legolcsóbb árban árusítok.

Ugyanitt elsőrangú munkaerőkkel
berendezett műhelyt nyitottam és min-
dennemű óra és ékszer javítást pon-
tosan és olcsón készítek.

Ékszer átalakítást minta és rajz sze-
rint eszközölök. Kérem a t. közönség szí-
ves pártfogását. Tisztelettel

0—2

Braun Ád m

művész és ékszerész.

Első zentai óra- és ékszerjavító
műhely.

HIRDETME NY I

Van szerencsém tudomására hozni
a n. é. közönségnek, hogy Goldstein
Simon urat ez almi felsorolt áruk
elárúsításával meghívtam, s felhívom a
figyelmüket arra, hogy az itt említett
árakat a legolcsóbb ár mellett szállítom.

1-ső rendű borsosini Portland cement.

1-ső „ borsosini Román cement.

1-ső „ legszebb számú maros homok.

Köszön kátrány vízmentes.

1-ső rendű saját árutésű mész.

Carbolineum.

Elszigetelő lemez.

Kátrány papir.

1-ső rendű uszó kék kocsai kenőcs.

1-ső „ Tovette zsír

valamint cement és mozaik lapokat
szébbnél szébb mintákkal a legjutá-
nyosabb ár mellett bocsájtom rendel-
kezésre.

Tisztelettel

DEUTSCH JAKAB

hátkereskedő, városküzégytel.

A (sír)kőfaragók egyelőre még nem tudnak igazán konkurálni a vidéki iparral, s kezdetben itt is a kereskedők végzik az úttörőmunkát lerakataik által; a zsidók közül csak Rosenbaum Lázár nevét említhetjük.

Bár a kereskedelem közvetítő hatására a konfekció is tért hódított Zentán, még mindig sokan keresték a szabók, varrók szolgáltatásait, különösen azok, akik adtak magukra. Így jó néhány zsidó származású szabó is működött a városban, mint például Morgenstern Dávid, Kohn Ferenc, Weisz Mór, Rothmann Sámuel, Bienenfeld Simon. Mellettük egy-két cipész is feltűnik, például Klein Miksa. Klein Ignác pedig nemcsak kereskedő volt, hanem fehérnemű-készítő is.

A szappanfőzők között Pollák Izrael válik ismertté, míg az ecetfőzők között Ruff Mór. Tésztagyártással próbálkozik Endrei Soma városi mérnök felesége (szül. Grünwald Janka). Mindezekről nem tudjuk, hány embert foglalkoztattak.

Természetesen a pékek és mészárosok között is akadtak zsidók. Fleischmann Ignác például pék volt, Münz Lajos pedig mészáros. Húsvágással foglalkozott még Lusztig Ignác és Salamon; nem tudni, hogy rituális vágással (*s'hita*) vajon melyikük.

Fuvarosként tüntetik fel forrásaink Freund Áront, Morgenstern Dávidot és Kohn Márkust, nem tűnik ki azonban, milyen mértékben és minőségben űzték e foglalkozást.

A vendéglátóiparba sorolható ágazatok elég népszerűek voltak az ilyen vállalkozást kedvelő zentai zsidóknál is. Kocsmát, csárdát nemcsak a városban, hanem falun, a szállásokon is működtettek. Szállási csárdás volt Léner Dávid („Dóci”) a múlt század utolsó évtizedeiben, Felsőhegyen szatócs és kocsmáros Majtinszky Jakab. Ugyancsak ebben az időszakban Goldstein György nyitott Kinizsi utcai házában kocsmát bizonyos Rosenberg nevű pincér vezetésével. Gráf Gusztáv („Gusztai bácsi”) már a hetvenes években népszerű alakja volt Zentának. Kocsmája a jobb helyek közé tartozhatott, mivel kezdettől fogva vendéglőnek titulálták, sőt 1884-ben társaskocsit szándékozott indítani, amely naponta szállította volna az utasokat Szabadkára és Valkányra.⁴² A Heiduska-kocsmá nevének máig őrzi a „sarok”, ahol állt. A két komolyabb szálloda egyikének, a Magyar Király Szálló helyén felépülő Royal Szállónak volt egy ideig tulajdonosa Grünwald Mór, akinek neve más vonatkozásban is említésre méltó, hiszen ő nyitja meg a város második moziját 1912-ben, a Royal Mozgót a szálloda egyik termében.⁴³ Az egykori Nagyvendéglőből kialakított Eugen Szállót a múlt század nyolcvanas éveinek első felében Steiner Sámuel (halála után pedig özvegye) bérlte. Előtte az itteni italmérés és ételek felszolgálásának jogát nem egyszer zsidók bérelték, például Freund Sámuel és Fischer Mór.

Bár a későbbiekben a hírlapkiadásnál még említés történik róluk, itt is meg kell említeni a nyomdászokat, pontosabban a nyomdatulajdonosokat. A 19. század hetvenes éveinek elején ért meg a helyzet Zentán arra, hogy helyben valaki nyomdát nyisson meg.⁴⁴ A primátus egy nem zsidó tulajdonost, Barcsy Zsigmondot illeti meg, ám őt néhány évnyi késéssel Schvarcz Sándor követi, aki 1875-ben könyv- és papírkereskedése mellett nyomdát is alapít. Az álta-

42 Lásd a *Zentai Híradó* 1884. augusztus 17-én megjelent számában közölt hirdetést.

43 Az egyetlen zentai mozi még ma is itt működik.

44 Addig a nyomdaipari termékeket szabadkai és szegedi nyomdától rendelték meg.

20. Sichermann (Szabados) József szobafestő munkásaival

SCHVARCZ SÁNDOR

könyv-, zenemű-, papír- és írószor-kereskedő és könyvnyomda tulajdonos Zentán
a főtéren, Nikolits-étele házában.

Ajánlja jól berendezett

könyvnyomdáját,

a nyomdászati köréhez tartozó bármilyen munkák gyors, pontos, izléses és a
legutányosb árak mellett való elkészítésére.

Ajánlja továbbá

könyv- és papirkereskedését

nagyban és kicsinyben való bevásárlásokra.

Előfizetéseket eszközöl minden bel- és külföldi lapokra

Mindenféle résműki és könyvkötői munkákra

megrendeléseket elfogad.

KÖNYVNYOMDÁMBAN EGY JÓ FIU TANONCZUL AZONNAL FELVÉTELIK.

21. Schvarcz Sándor hirdetése a Zentai Híradóban, 1882

lunk tárgyalt nyomdatulajdonosok legsikeresebbjének mondható, hiszen még a századforduló után is működteti nyomdáját. A harmadik nyomda, amely Zentán nyílik, Bittermann Andor nevéhez fűződik (1885). Ugyanebben az évben Schvarcz Sándor Magyarokanizsán fióknyomdat és -könyvkereskedést nyit. Őket még két hasonló jelentőségű vállalkozó követi; az egyik Kabos Ármin (1897-től), a másik pedig Politzer Sándor (1912-től).⁴⁵

3.3.3. HASZONBÉRLETEK

A különböző bérletek, melyek a 19. század első felében néhány vállalkozó szellemű helybeli zsidó számára még szolid tőkebefektetési lehetőséget kínáltak, a kiegyezést követő időszakban már egyre kevésbé vonzóak. A bérleti lehetőségek, viszonyok megváltoztak, új törvények léptek életbe. Elsősorban a halászati jogok bérlése bizonyult még egy ideig kifizetődőnek, 1907 után azonban a tiszai halászatot már csak társulásoknak adták bérbe, egyéneknek nemigen.

Továbbra is megjelenik bérlőként a nagyobb vállalkozók közé sorolható Goldstein Zsigmond, aki 1879-ban a nagy-budzsáki Holt-Tiszát bérelte.⁴⁶ Horovitz Lipót a tiszai halászati jogot szerezte meg 1891-ben. (A zentai partrész Beodra déli határától Ókeresztúr/Srpski Krstur északi határáig terjedt.)⁴⁷

A halászzal kapcsolatos Horovitz Bertalan takarékpénztári igazgató kezdeményezése. 1891-ben 200 holdnyi területet kért a várostól a Nagyrébten húsz évre mesterséges halastó létesítésére, folytatásról azonban nincs tudomásunk.⁴⁸

A bérleteknek még egy válfaja volt népszerű, melyet kisebb megszakításokkal egyetlen ember monopolizált: Horovitz Adolf, aki a 19. század hetvenes éveinek elején a zentai rév-vám-szedési jog haszonbérője, miután pedig megépül a fahíd (1873), egy időre a hídvámszedési jogot szerzi meg.⁴⁹

3.3.4. VÁLLALKOZÓK, PÉNZEMBEREK

A neoabszolutizmus és a provizórium átmeneti időszakában sikerült Zenta gazdaságát stabilizálni és elindítani az újrakezdés folyamatát. A jobbágyviszonyok maradványainak eltörlése, a céhek fokozatos megszüntetése és a feudális viszonyok egyéb megnyilvánulási formáinak fokozatos kiszorítása kedvezett a társadalom liberalizálásának, bár a korona-kerületi

45 A nyomdászokról lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek, valamint a zentai hírlapok gyűjteményeit a zentai Városi Múzeumban, illetve Történelmi Levéltárban, valamint az Országos Széchényi Könyvtárban (Budapest).

46 Rác 1967, 8. p.

47 Uo. 9. p.

48 Uo. 10. p. Horovitz Bertalan 1883-ban előmunkálati engedélyt kapott a Zenta-Szabadka közötti helyi érdekű vasútra is, de ez sem valósult meg. (*Zentai Híradó*, 1883. november 4.)

49 ZTL F: 003.15. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1870), valamint F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

szabadosság után Zentán mindez nem hatott meg senkit komolyabban. Sőt idővel Zenta lakosságának jelentős hányadát kedvezőtlenül érintette, s egyre nagyobb társadalmi-vagyoni differenciálódást idézett elő. Ez a folyamat a kiegyezést követően mindinkább felgyorsulni látszik. Míg például a 19. század első felében a Tisza több száz lakost tudott halászként foglalkoztatni (ha még csak kiegészítő vagy idényjellegű foglalkozásként is), addig a folyószabályozási munkálatokat követően ez a szám drasztikusan csökkent. A folyószabályozás ugyanis kétféleképpen hatott: az árterületek fokozatos felszámolásával újabb termőföldekhez juttatta a várost, másrészt azonban az árterületek mint ívási helyek is megszűntek, ezzel pedig csökkent a folyó halállománya. A termőföldeket természetsszerűleg a már addig is vagyonosabb réteg tudta megszerezni – megvásárolni vagy bérelni.

Úgyszintén számolni kell a kézművesek megszámú táborával, akik az olcsó gyáripari termékek, valamint a kontárok konkurenciája miatt szintén az elszegényedés útjára léptek, ha csak nem tudtak munkastílusukon változtatni, illetve a kereslet-kínálat törvényéhez igazodni.

Tény viszont az is, hogy a lakosság nagy része, mint addig is, birtokosként, bérlőként, napszámosként elsősorban a mezőgazdaságból él. Egy-egy rossz év – aszálykár, jégverés, árvíz – következtében tömegek megélhetése válik kérdésessé. Másrészt a vagyonosabb birtokosok birtokaik modernizálási lehetőségét kezdik fontolgatni.

A fentieket szem előtt tartva – különösen a kiegyezést követő kedvező gazdasági folyamatok függvényében – nyilvánvaló, hogy megért a helyzet az első hitelintézetek létrehozására Zentán, akár acélból, hogy kiségiítsék a tönkremenés lejtőjén megindulókat, akár azért, hogy a vagyonosabbakat még nagyobb vagyonhoz juttassák. Az első hitelintézetek részvénytársaságokként jöttek létre, ami a helybeli viszonyokat ismerve mindenképpen a tőkekoncentráció legkedvezőbb formájának számított. A tőke összpontosításánál elsősorban egyes földbirtokosok, kereskedők voltak érdekelve, közöttük számos zsidó származású is, így az első pénzintézetek, de más jellegű részvénytársaságok igazgatóbizottságaiban – akár aláírási vagy cégjegyzési joggal, akár csak egyszerű részvényesként is – nem egyszer találkozunk nevükkel. A részvénytársaságok igazgatóbizottságaiba általában a legtöbb részvénnel rendelkezők kerültek; közülük is elsősorban a nevesebb közéleti személyiségek. Igazgatóbizottságot minden évben választottak, így az alább közölt nevek nem egyszerre szerepelnek, hanem egy időszakra (a megalakulástól 1918-ig) vonatkoznak.⁵⁰

A Zentai Takarékpénztár a város első pénz- és hitelintézete volt. 1868-ban alakult meg 120 000 forint részvénytőkével, s az igazgatóbizottságban már a kezdeti időkben is volt néhány aláíró vagy cégjegyzési joggal rendelkező zsidó származású részvényes. A kilencvenes évektől számuk – ezzel együtt befolyásuk is – növekvőben van. Az általunk tárgyalt időszakban a következő nevek fordulnak elő: Barkóczi Izsó, Braun Izsó, Braun Vilmos, Deutsch Adolf, Deutsch Illés, Deutsch Vilmos, Fischer Miksa, Flesch Márton, dr. Flesch Miksa, Hirschfeld Simon, ifj. Kohn Ignác, Kohn Imre, Kohn Sámuel, Rotmann Sándor, Steiner Lipót. A századforduló után a takarékpénztár igazgató-elnöke dr. Flesch Miksa.

50 A pénz- és hitelintézetekről, részvénytársaságokról, a társulások egyéb formáiról lásd Tolmácsy, I. 1969. illetve uő, II. s. a.

Másodikként jött létre a Zentai Általános Takarékpénztár (eredeti nevén Zentai Népbank) 1870-ben 104 900 forint részvénytőkével. A zsidó származású aláíró vagy cégjegyzési joggal rendelkező igazgatóbizottsági tagok száma, jelentősége itt is a kilencvenes évektől növekszik meg látványosan. Itt említhető meg: Braun Izsó, Braun Vilmos, Deutsch Adolf, Deutsch Il-
lés, Deutsch Lajos, Flesch József, dr. Flesch Miksa, dr. Freund Sándor, dr. Glücksthal Adolf, Goldstein Dávid, Hirschenhauser József, Hirschfeld Simon, Horovitz Adolf, ifj. Kohn Ignác, Kohn (azaz Kovács) László, König Vilmos, dr. Lendvai Mór, dr. Rotmann Árpád, Steiner Jakab. Figyelemre méltó még, hogy ifj. Kohn Ignácot, az addigi igazgatóhelyettest 1904-ben igazgatóvá választják meg.

A harmadikként megalakuló hitelintézet Zentán a Zenta Vidéki Takarékpénztár volt (1882) 60 000 forint részvénytőkével. Kezdetől fogva szép számmal akadtak zsidó részvényesei, közülük többen aláíró vagy cégjegyzési joggal bíró igazgatóbizottsági tagok, mint például: Bergel Gyula, Bergel József, Braun Ádám, Braun József, dr. Braun (azaz Bíró) Károly, Braun Vilmos, Bergel Jakab, Bergel Lajos, Bergel Leó, Bergel Mór, Brichta Mór, Fleischmann Ignác, Flesch Vilmos, Frankl Henrik, Horovitz Bertalan, Horovitz Lipót, Kabos Ármin, Klein Fülöp, Kohn Ferenc, Kráhl Mór, dr. Lendvai Mór, Singer Mátyás, Steiner Jakab, Pillischer Manó. Vezérigazgatója 1909-ig Horovitz Bertalan, azt követően pedig Frank József.

Az első két pénzügyintézet inkább a nagyobb befektetési szándékot szolgálta, s tette lehetővé a tőkefelesleg összpontosítását, illetve kihelyezését. A város századvégi fejlesztésében, építkezéseiben is nagy szerepet játszottak, így az egyre több ipari és kereskedelmi vállalkozás jelenléte, a vasút megnyitása, a királylátogatás (1895) körüli költségek az alaptőke néhányszori megemelésére ösztönözte a részvényeseket. A Bácskát és a Bánságot összekötő zentai híd torontáli ügyfeleket is idevonzott. A harmadik inkább a rövid lejáratú, kisebb hitelígények kielégítésére szolgált. Az utóbbinak a működését különösen a járásosztás tette aktuálissá, minek folytán újabb kisbirtokok jöttek létre, amelyek tulajdonosai nemigen gondolhattak komolyabb beruházásokra, csupán földjeik megtartására. Úgyisintén a mindinkább elszegényedő iparosok gondjain is ez a hitelintézet tudott némiképp enyhíteni.

Segélyezés vagy önszegélyezés céljából hozták létre a szövetkezetek különböző formáit, így 1885-ben megalakult a Zentai Hitelszövetkezet, melynek célja a takarékoság fejlesztése és a gazdászattal, iparral vagy kereskedelemmel foglalkozók számára a szükséges tőkék megszerzése és olcsó hitelek nyújtása. Fennállása végéig (1889) Scheinberger Dagobert volt a vezérigazgatója igazgatósági tagként pedig Frankl Henrik, Schvarcz Sándor, valamint dr. Glücksthal Adolf nevével is találkozunk. Bizonyos tények arra mutatnak, hogy a szövetkezet rejtett céllal hozták össze az alapítók (rokonok), hogy az egyidejűleg fennálló, a családhoz tartozó kereskedelmi vállalatokat olcsó szövetkezeti (részben idegen) tőkével lássák el. Erre mutat például Scheinberger Dagobert bútorkereskedésének, valamint Scheinberger Miksa (Max) fióktelepének működése ugyanabban az időszakban.⁵¹ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a hitelszövetkezet felszámolásával egyidejűleg hozzákezdnek a Takaré- és

51 Mindez Tolmácsy Géza véleménye (I. 1969), amellyel bizonyos fenntartások mellett egyetértünk, hasonló hátsó szándék nyomai ugyanis kimutathatók más társulásoknál is.

Hitelrészvénytársaság megalapításához, amelynek vezérigazgatója szintén Scheinberger Dagobert lesz, az igazgatóságban pedig ismét találkozunk dr. Glücksthal Adolf (elnök) és Schvarcz Sándor nevével; rajtuk kívül Singer Sándor is szerepel még. A fenti feltevést igazolja az is, hogy a részvényesek két év után leváltják a vezérigazgatót, átszervezik a vezetőséget, melynek tagjaiul jobbára magyar és szerb származásúakat választanak.

Az utolsóként alakuló zentai hitelintézet, a Zentai Agrár Takarékpénztár (1906) a környezet szempontjából is külön figyelmet érdemel, hiszen alapításának fő célja a mezőgazdasági hitelek előmozdítása volt, vagyis az eladósodott kisbirtokok tehermentesítése (földtehermentesítés), ezzel együtt pedig a biztosítási ügyletek is. Az elgondolás egyébként abból indult ki, hogy az üzletkörbe bevonják a Tisza mindkét partján levő községeket, s Zentát a vidék gazdasági központjává teszik. Az alapítás ötlete egyébként dr. Hajdú Dezső ügyvédől eredt, s a kezdeti időszakban több zsidó származású igazgatóbizottsági tagja is volt: Grüner Ádám, Grüner Henrik, dr. Hajdú Dezső, Lányi Mór, Léderer Adolf, dr. Löbl Nándor.

A tőkefelhalmozással és -koncentrációval egyidejűleg jelentkeznek a nagyobb vállalkozások céljából való befektetés lehetőségei is. Nem mondhatjuk, hogy ebben a zentai zsidóság módosabb része döntő szerepet vállalt, de néhányan kezdeményeztek ilyen vállalkozásokat, vagy részt vettek benne.

A nagyobb városokhoz (különösen Budapesthez) hasonlóan itt is a malomiparban találjuk meg az első komolyabb befektetési szándékot. Heilbrun Sámuel már 1869-ben engedélyt kér a várostól, hogy lakóházának udvarán (a 265. sz. alatt) kisebb gőzmalmot állítson, az engedélyt azonban a tűzvédelmi szempontok szem előtt tartásával más lokációra adták ki. A vállalkozás további sorsáról nem tudunk. Valószínűleg Heilbrunnak nem felelt meg ez a megoldás.⁵²

Spitzer Ignác és Spitzer Károly zentai, továbbá Singer Miksa orosházi vállalkozók 1884-ben a Tisza-parton közösen kezdik építeni a Spitzer és Singer Első Zentai Hengermalom komplexumát. Talán még meg sem kezdi az üzemelést, amikor – állítólagos csőd miatt – 1885-ben eladják. Az új tulajdonosok Heszler és Társai Zentai Hengermalma néven működtek majd tovább 1915-ig.⁵³

A legnagyobbnak mondható zentai vállalkozásnál mutatkozott meg az a maximális tőkeáramlás, melyre a zentai és velük társuló vidéki vállalkozók, vállalkozói csoportok képesek voltak, ez pedig a Zentai és Roskányi Egyesült Iparvállalatok Rt. (1908). Magvát az előzőekben már említett Markovits Lajos és Társa [Braun Vilmos] nevű közkereseti társaság képezte, emellett még a Vartus Alajos és Társai közkereseti társaság eszközölt jelentősebb befektetéseket, de szerepeltek itt komoly budapesti érdekeltségek is, ami jól tükröződik az igazgatóbizottság tagjainak névsorán. Bennünket elsősorban a zentaiak érdekelnek, ezek pedig a közvetkezők voltak: ifj. Kohn Ignác (a Zentai Általános Takarékpénztár igazgatója), dr. Flesch Miksa (a Zentai Takarékpénztár igazgatója), Braun Vilmos (az említett közkereseti társaság egyik tagja). A felügyelő bizottság tagjai voltak többek között Hirschl Hermann (termény- és

52 ZTL F: 003.14. Zenta város képviseleti gyűlésének jegyzőkönyvei (1869). 154. sz.

53 Tolmácsy adatain kívül lásd még a *Zentai Híradó* 1884. július 13., illetve 1885. február 22. és április 26. számait is.

fakereskedő) és König Vilmos (a Zentai Általános Takarékpénztár főkönyvelője és cégjegyzője). A részvénytársaság 1 700 000 korona alaptőkével indult, s tulajdonában volt egy fűrészgyár (öt körfűrészszel), „ötvagonos” exportmalom, villanytelep, téglagyár, valamint a rosányi (Hunyad megye) tűzifa-kitermelő és mészégető vállalat.

A pénz- és hitelintézetekkel párhuzamosan megnyílnak a nagyobb biztosítási társaságok (intézetek) helyi ügynökségei is. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság helyi ügynökei például Popper Áron és Rotmann Sándor (utóbbtól sógora, Deutsch Lajos veszi majd át az üzletet a századfordulón).⁵⁴ A pesti Foncière Biztosító Intézet kerületi ügynökeként jelentkezik Kohn Sámuel.⁵⁵ Scheinberger Dagobert a Bécsi Biztosító Társaság és a Bécsi Tűz-Jég- és Járadékbiztosító Intézet zentai főügynökségét vezeti (nála egyébként mezőgazdasági gépek is megrendelhetők).⁵⁶ Hirschl Hermann is megpróbálkozik biztosítási ügyletekkel a Trieszti Általános Biztosító Társaság zentai főügynökeként.⁵⁷

3.3.5. FÖLDBIRTOKOS ZSIDÓSÁG

– Volt egyáltalán ilyen? – kérdezi majd a sztereotípiákon nevelkedett olvasó. Tény és való, hogy az előzőekben ismertetett foglalkozások látszólag igazolják e kételyt. Úgyszintén igaz azonban, hogy a zsidóság egy része Zentán is törekedett a hasonulásra. S mivel Zentán mindig is a 19. század folyamán kórossá váló földéhséget igyekezett mindenki csillapítani, nem volt ez másképpen a helybeli zsidósággal sem.⁵⁸ Annál is inkább, mivel a földből eredő jövedelemszerzés gyakran párosult valamilyen szakmával, s csak a kettő együtt tudta biztosítani több zentai család számára is a megélhetést. A városi alkalmazottak is fizetésük egy részét eleve „földben” kapták (tanítói földek, papi földek stb.), tehát a megszokás ereje sem elhanyagolható.⁵⁹

A zsidóságnál persze egyéb motiváció is közrejátszott, például a bizonyítási vágy. Hiszen sokáig nem szerezhettek ingatlanra birtokjogot, másrészt pedig egyre-másra érte őket a vád, hogy csak a kereskedelemhez és a pénzügyletekhez értenek, illetve kerülnek más foglalkozásokat. Tudjuk azonban azt is, hogy mivel a zsidóság Zentán is a legnagyobb mobilitással rendelkező etnikai elem volt, így mint befektetési lehetőség a föld sem kerülte el figyelmüket. Nem is vált azonban kizárólagossá, hiszen ha például azt állítjuk, hogy zentai zsidók monopolizálták a termény- és fakereskedelmet, korántsem mondhatjuk, hogy ezek a

⁵⁴ *Zentai Figyelő*, 1880. április 4.

⁵⁵ *Zentai Figyelő*, 1880. március 7.

⁵⁶ *Heti Lap*, 1887. december 18.

⁵⁷ *Zentai Híradó*, 1905. április 2.

⁵⁸ A „nadrágszj-parcellák” birtoklásának (bérlésének) vágya mindmáig tetten érhető Zentán. A föld bűvöletéből még az értelmiségi pályákon „keringők” sem tudták kivonni magukat. Mi ez, ha nem a mindenkori mezővárosi parasztpolgár mentalitásából eredő igény?

⁵⁹ Az egyik ilyen adat szerint 1869. július 1-től a rabbit évi 500 forintnyi fizetés illeti meg a házipénztárból, ezenkívül 16 kerületi lánccal föld használata. A közgyűlés szerint ez jóval több, mint amennyi a birtokarány szerint az izraelita hitközséget megilletné. Lásd ZTL F: 003.15. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1870).

kereskedők kizárólag ezzel foglalkoztak volna, hiszen példákat hozhatunk fel látványos váltásokra vagy párhuzamosan üzőtt foglalkozásokra, illetve egyidejűleg több helyen történő befektetésekre. Így a föld sem játszott kizárólagos szerepet egyes zentai zsidó származású birtokosok életében, legalábbis nem annyira, mint a magyar, illetve szerb birtokosok esetében.

A föld birtoklása bérlettel kezdődött, még az örökáron való birtokszerzésre vonatkozó tilalom idején. Láthattuk, hogy a zsidóságra érvényes diszkriminatív intézkedések tekintetében Zenta mint mezőváros általában nagyvonalúan és liberálisan járt el, s nem volt ez másképp a földbirtoklás kérdésében sem. Így a föld iránt érdeklődő helybeliek 1867 után törvényt adta joguknál fogva lényegében már részben kitaposott utat jártak.

Egy beadvány nyomán maradt ránk 1869-ből az akkori birtokviszonyok ismertetése etnikai-felekezeti arány szerint. Zenta város összes földbirtoka ebben az időben 46 906 láncc. Ebből a község területileg 14 547 láncot, a magyarok és szerbek összesen 30 740 láncot, a zsidók pedig 1619 láncot birtokoltak.⁶⁰ Ez durván 1:20 arány lenne, ami nagyjából megfelel az 1870-re vonatkozó népességi adatok által kimutatható interetnikai arányoknak.⁶¹

Ugyanebből az évből származik egy név szerinti kimutatás is a zsidó származású birtokosokról (zárójelben a tulajdonukat képező földterületet láncokra kikerekítve adjuk meg):

1. Bass Eszter (2)
2. Bass Ferenc (48)
3. Bass Ferenc (82)
4. Bass Hermann (72)
5. Bass József (2)
6. Bass Károly (2)
7. Bass Simon (24)
8. Bek Károly (52)
9. Bergel János (107)
10. Bergel József (20)
11. Bergel József [?](30)⁶²
12. Bergel Lipót (19)
13. Berger József (7)
14. Braun Ádám (82)
15. Braun Jakab (11)
16. Deutsch Adolf (21)
17. Deutsch Farkas (3)
18. Fischer János (94)
19. Fischer Márton (61)
20. Fischer Mór (7)

⁶⁰ Lásd uo.

⁶¹ Lásd a II. táblázat adatait.

⁶² Bergel József kettőzése talán elírásból eredhet, s az egyik valójában Bergel Gyula lehetne, akiről más forrásokból tudjuk, hogy szintén birtokos ebben az időben. Lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

21. Fischer Náthán (12)
22. Freund Salamon özv. (21)
23. Freund Sámuel (6)
24. Goldstein Mózes (4)
25. Heilbrun Ábrahám örököse (51)
26. Heilbrun Mór (16)
27. Horovitz Adolf (40)
28. Kohn Mór (173)
29. Montag Mór (33)
30. Politzer Ádám (1)
31. Pollák Bernát (14)
32. Pollák Sájér örököse (81)
33. Pollák Mózes (199)
34. Spitzer Ignác (103)
35. Spitzer János (1)
36. Spitzer Salamon (15)
37. Weisberger Fülöp (2)⁶³

Összesen tehát 37 zsidó rendelkezett földdel. A kimutatás nem részletezi, hogy közülük ki birtokolta és ki bérelte az adott földterületet. A következő évtizedekben bizonyos birtokkoncentrációs folyamat játszódott le, melynek okait és következményeit ismerjük, ám a lefolyás részleteiről mindmáig nem készült elemző munka. Számunkra a járásosztás (1875–1881) részletei lennének a legérdekesebbek, hiszen ez komoly kihatással volt a birtokkoncentrációra és a birtokosok vagyonbeli differenciálódására, mivel a „föld kapja a földet” elv szerint osztották fel a mintegy 18 000 holdnyi közlegelőt.⁶⁴ Az 1893-ban rögzített állapotok szerint a zentai zsidóság körében is találunk néhány olyan birtokost, akinek száznál több holdnyi birtoka van, tehát már a középbirtokos kategóriába sorolható.⁶⁵ Ezek:

1. Basch Albert és Hermann (201 hold; ebből 172 szántó, 1 kert, 14 legelő, 12 nádas, 2 használatlan)
2. Bergel Lajos (103 hold; ebből 102 szántó, 1 használatlan)
3. Braun Ádám (124 hold; ebből 115 szántó, 7 rét, 1 legelő, 1 használatlan)
4. Deutsch Adolf (144 hold; ebből 142 szántó, 1 kert, 1 használatlan)
5. Kohn Mór (207 hold; ebből 204 szántó, 3 használatlan)
6. Pollák Henrik (288 hold; ebből 269 szántó, 2 kert, 7 rét, 3 erdő, 4 nádas, 3 használatlan)
7. Ungár Lajos (142 hold; ebből 126 szántó, 3 kert, 8 rét, 3 legelő, 1 használatlan).⁶⁶

63 ZTL F: 381. Iratok. A birtokösszeírás-kivonat összesítésében 1527 láncnyi földet tulajdonít a zsidóságnak, ami nem egyezik meg az előzőleg idézett forrás adataival, de az arányok nagyjából így is ugyanazok.

64 Bár Rácz Vince két könyvében is foglalkozott a problémával (Rác 1967 és Rác 1979), ez korántsem kielégítően részletező és elemző módon történt meg.

65 Hogy megkönnyítsük a tájékozódást a különféle mértékegységek között, itt most kiemeljük, hogy 1 kerületi lánc = 1 kat. hold 600 négyszögöl = 0, 7913 ha.

66 *Magyarország földbirtokosai*. Budapest, 1893. 70–71. p.

22. Kohn Mór

23. Kohn Lipót menyasszonyával

Felkínese véve a javaslatban felhozott árakból

Követ:

<i>1° tag: Zenta város önk. tulajdonsága tén.</i>	<i>46,906. 11992</i>
<i>Ebből a közig. munkák díjazása bér</i>	<i>14,547. 212</i>
<i>A magyar és szerb birtok</i>	<i>30,740. 1. 20</i>
<i>Az oroszok birtok</i>	<i>16,191. 401</i>
<i>2° Felkínese tag</i>	
<i>1869-évi évi önk. díjazása ár-értéke</i>	<i>152,674. 52 1/2</i>
<i>Ebből a közig. munkák díjazása bér</i>	<i>36,770. 1. 96</i>
<i>A magyar és szerb birtok</i>	<i>105,260. 54 1/2</i>
<i>Az oroszok birtok</i>	<i>10,640. 2 1/2</i>

24. Birtokkimutatás 1870-ből a birtokosok nemzetiségi hovatartozása szerint

További birtoknövekedésre utal egy 1897-ből való forrásunk, mely a legnagyobb földbirtokokkal rendelkező zentaiak között (mindjárt a 925 holdas Rudics Farkas és a 907 holdas Rudics Gergely mögött) említi Deutsch Adolfot (659 hold), Deutsch Adolf feleségét (108 hold), valamint Deutsch Illést (243 hold).⁶⁷ Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy 1890 körül a legtehetősebb zentai gazdák a város 64 832 holdnyi összterületéből mintegy 35 500 holdat birtokoltak; 100 holdas volt 260 gazda, 200 holdas 50 gazda, 300 holdas 15 gazda, 400 holdas 2 gazda, 500 holdas 2 gazda, 600 holdas 3 gazda, 700 holdas 2 gazda. A többi, mintegy 4000 birtokos 100 holdas kisbirtokokkal rendelkezik (fejenkénti átlag 12 hold).⁶⁸ A kisbirtokosok között jó néhány zsidó származású is akadt, akik többnyire csak mellékesen foglalkoztak földdel is.

Tagadhatatlan, hogy a zentai zsidóság egy része valamilyen formában hozzájárult a mezőgazdaság modernizációjához. Egyes gépáruval kereskedők voltak azok, akik bevezették (illetve kiköszvetítették) Zentán a mezőgazdasági gépek használatát. Sőt azt is tudjuk, hogy egyes közülük való birtokosok próbálkoztak először ilyen gépekkel Zentán. A kereskedőkkel kapcsolatban már említettük Horovitz Adolf és Bergel Gyula példáját, akik 1868-ban próbálkoznak (sikertelenül) egy 6 lóerős cséplőgép üzemeltetésével.⁶⁹ Van olyan adatunk is, mely szerint Spitzer Ignác földbirtokos 1884-ben „szabad kézből” eladásra kínált egy kétéves, 8 lóerős gőzmozdonyt (lokomobil) és cséplőt (Marshall sons' & Co. gépgyárból valót).⁷⁰

Ungár Ferenc mintagazdaságát a századforduló körül hozta létre. Birtoka az akkori zentai határ legszélén terült el (Tornyoson túl, Csantavér felé). Összterülete 623 kat. hold volt; ebből kert és beltelek 6, szántóföld 558, kaszáló 10, legelő 30, erdő 1, szőlő 12, nádas pedig 6 hold. Birtokán a hármass vetésforgót alkalmazta. Az állatállományt illetően lova 20 (igásló: 8, állami méntől eredő, kocsiló: 2, csikó: 10), szarvasmarhája 140 (40 jármos ökör, 20 tehén, 30 tinó, 20 üsző, 14 gulyabeli, 15 hízómarha, 1 tenyészbika; többnyire a vöröstarka fajtából). Borászatában a rizling és a kövidinka volt az uralkodó fajta. Volt egy nyolc lóerős cséplőgépe és két aratógépe. A munkaerőt általában Zenta határában toborozta; napszámként férfiaknak átlag 2 koronát, nőknek 1 korona 50 fillért fizetett.⁷¹

Megállapíthatjuk tehát, hogy amikor a zentai zsidóság számára szabaddá vált a földbirtoklás, nem húzódozott ettől a kihívástól sem, bár kellő tapasztalat híján csak néhányan mertek nagyobb birtokokba pénzt fektetni, míg a többség – részint óvatosságból, részint a helyi szokások kényszeréből – csupán kisebb parcellákat vásárolt vagy bérelt, tehát jobbik esetben is csak kisbirtokosként tartható számon.

3.3.6. AZ ÉRTELMISÉGI PÁLYÁK KÉRDÉSE

Kérdésként ez persze fel sem merülne, ha nem zsidókról lenne szó. Így azonban, mivel e foglalkozásokban való részvételi arányukat igen leegyszerűsítve szokták túlbecsülni, ilyen

67 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

68 *Zentai Közlöny*, 1890. május 18.

69 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

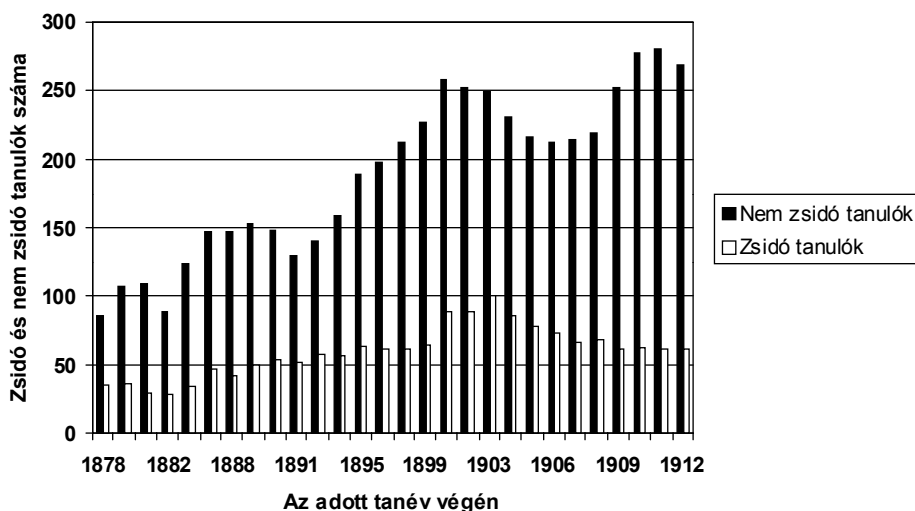
70 *Zentai Híradó*, 1884. február 3.

71 Borovszky, II. 418. p.

beállításban is meg kell vizsgálnunk a kérdést. Mármost hogy például Zentán aránytalanul nagy volt-e az értelmiségi pályákat (orvosok, jogászok, újságírók, tanítók-tanárok, tisztviselők stb.) választó zsidók száma?

Elsősorban itt is hangsúlyoznunk kell egyes foglalkozások családon belüli továbbörökítését, ami esetünkben – egy kisebb mezővárosban – még nagy erővel hatott. Meg kellett hát várni, hogy egyes más foglalkozású családokban ez a hagyomány az egyik gyermek továbbtaníttatása folytán megszakadjon, majd kialakuljon az új lánc. Erre egyes zsidó családokban csak közvetlenül a századforduló előtt került sor; egyébként érthetően, hiszen bár az emancipáció előtt is mehetett zsidó orvosi vagy ügyvédi pályára, a teljes szabadságot mégis 1867 hozta meg. Különösen érvényes ez a közhivatali állások, közigazgatási tisztségek betöltése esetén.

A zentai zsidóságon belül is lejátszódó vagyoni differenciálódás során a módosabbak számára lehetővé vált, hogy gyermekeiket továbbtaníttathassák. Helyben egy ideig csak a hatosztályos polgári iskola működött (1870-től) mint az oktatás magasabb formája, mintegy a későbbi gimnázium csírájaként. Másrészt a zentai gimnázium megnyitása (1876-tól négyosztályos algimnázium, 1897-től főgimnázium) már kimondottan a növekvő továbbtanulási igények jelenlétéről tanúskodik. Ha most megvizsgáljuk a gimnáziumi tanulók etnikai-vallási összetételét, kiderül, hogy a zentai zsidóság lakosságbeli arányszámához viszonyítva aránytalanul nagyobb számban van jelen a gimnázium tanulóinak soraiban.

I. diagram: A zentai gimnázium nem zsidó és zsidó tanulói létszámának alakulása az 1877/78. tanévtől az 1911/12. tanévig.⁷²

A mellékelt diagramból kitűnik, hogy ez az aránytalanság elsősorban a századfordulóig érvényes (és már ott is észlelhetők ingadozások), 1908 után pedig visszaesés következik be.

⁷² Lásd a gimnázium értesítőit (évkönyveit) az adott évekre. Amennyiben konkrét hivatkozás történik, lásd röviden: *Értesítő*.

Ez korántsem a zsidó szülők érdeklődésének hanyatlásával magyarázható, inkább azzal, hogy több nem zsidó tanulót tudtak beíratni helyben, néhány zsidó család viszont már annyira megerősödhetett, hogy nevesebb gimnáziumokba tudta járatni gyermekét. Hasonlóan a nem zsidó tanulókhoz a zsidó származásúak egy része is vidékről érkezett, tehát nem helybeli volt; ez azonban nem befolyásolja komolyabban az általunk felállított arányokat.

A szülők foglalkozási hátterét vizsgálva kiderül, hogy a beiratkozott tanulók zöme elsősorban kereskedők és iparosok, esetleg értelmiségiek, kisebb számban pedig birtokosok, még kevésbé munkások gyermekei.

A gimnázium megnyitása előtt a polgáriban szinte minden tanévben a zsidó tanulók száma a legnagyobb.⁷³ Utána viszont a polgári fiúiskola helyét a kibővített polgári leányiskola veszi át, ahol zsidó leányok is jelen vannak. A zentai zsidóság szempontjából nem érdektelen az a tény sem, hogy 1907 szeptemberében az általunk korábban már említett Endrei Sománé internátussal egybekötött leánynevelő intézetet nyit, ahol középiskolai tanárok vezetésével leánygimnáziumi, polgári és továbbképző magántanfolyamra vesznek fel növendékeket. Ezenkívül az internátus nyilvánossági joggal felruházott hat elemi osztályt foglal magába. Az intézet magánépületben működik, tágas udvara van pompás kerttel, tenispályával, vízvezetékkel és villanyvilágítással.⁷⁴

A továbbtanulás lehetőségei tehát bizonyos fokig helyben is adottak voltak, s kiindulópontul szolgálhattak az egyetemi tanulmányok felé törekvőknek, elsősorban Budapesten, esetleg Bécsben. Természetesen az értelmiségi pályákon működő helybeli zsidók egy része máshonnan érkezett, s már eleve ügyvédként vagy orvosként telepedett le Zentán, számuk azonban elenyésző volt. Jóval többen akadtak viszont olyanok, akik visszatértek, és helyben gyakorolták hivatásukat. Voltak olyanok is, akik innen kiindulva egyetemi tanulmányaik után Budapesten maradtak. Tipikus példa erre Zenta szülötte, Fekete Mihály (a könyvkereskedő és nyomdatulajdonos Schvarcz Sándor fia), aki matematikusként tudományos körökben világhírnévre tett szert.

Bár Zentán is szervezeten működött a szegényebb sorsú zsidó tanulók egyes felekezeti intézmények által történő támogatása (erről majd később a felekezeti intézményrendszert tárgyaló fejezetben bővebben ejtünk szót), a gimnázium mellett ösztöndíjak, alapítványok, illetve a segélyezés más formái (egyszeri adományok, vagy jutalmak pénzben vagy természetben) is működtek.⁷⁵ Bár ezeket ritkán kötötték felekezethez, ilyenre is volt példa. Kohn (Kovács) László például évről évre megjutalmazott egy-egy zsidó tanulót. A többség viszont nem tett különbséget, sőt mivel a tanulók segélyezése egyfajta társadalmi kötelezettségnek számított, erre rálicitálva a zsidó adományozók többször is hangsúlyozzák, hogy a jutalmazás a felekezetre való tekintet nélkül történik. A könyvkereskedők (Schvarcz Sándor, a Berger-testvérek, Kabos Ármin) rendszeren öttől tíz könyvvel jutalmazták a legjobb tanulókat, míg a többiek (dr. Glücksthal Adolf, Kohn Mór, Tauber Károly, dr. Spitzer Mór,

73 1871/72-ben például 35-en voltak, ugyanannyian, mint a római katolikusok, 1874/75-ben pedig 62-en (a római katolikus hitű diákok csupán 60-an). Lásd *Értesítő*, 1895. 24. p.

74 *Zentai Híradó*, 1907. augusztus 4.

75 A segélyezés különféle formáiról lásd a gimnázium értesítőit az adott évekre.

25. A gimnázium

26. Az Endrei-féle intézet

Bergel Ferenc, dr. Rotmann Árpád, Braun Izsó, dr. Flesch Miksa, dr. Hacker Kálmán) 2–5 forintnyi összeggel jelentkeztek többé-kevésbé rendszeresen. Számunkra mégis a nagyobb összegekkel jelentkező alapok-alapítványok az érdekesebbek, hiszen ezeket kimondottan szegény sorsú diákok továbbtaníttatására hozták létre, és szerényebb ösztöndíjnak is megfeleltek. Ennek okán itt már külön feltételeket is szabnak az adományozók, amely nem egyszer felekezeti jellegű.

Elsőként Deutsch Farkas kereskedő (volt hitközségi elnök) tett alapítványt 1891-ben. Szándéka az volt, hogy a takarékpénztárba öt éven át évi 100 forintot helyezzen el, s ha az összeg a kamatokkal együtt 1000 forintra nő, annak kamataiból évente a legjobb eredményt elérő negyedikes gimnazista részesüljön, vagyis ösztöndíjként kapja azt egészen addig, míg el nem végzi a VIII. osztályt. Külön (említésre méltó) feltételként szerepel az a kitétel, mely szerint az ösztöndíjat felváltva valamely keresztény felekezethez tartozó, illetve zsidó tanulónak ítélnék oda; lehetőleg zentainak, de ha ilyen nincs, akkor magyarkanizsainak. Ha keresztény tanuló kapja az ösztöndíjat, a polgármester szava lehet a döntő, ha pedig zsidó, akkor a hitközségi elnök véleményét kell kikérni.⁷⁶

Másodikként 1897-ben özv. Engel Zsigmondné (szül. Kassowitz Róza) tett 100 forintos alapítványt egy évvel korábban elhunyt férje emlékére. Célja az volt, hogy a kamatokkal együtt 200 forintra növekvő összeg kamataiból évente olyan szegény sorsú zsidó tanulót jutalmazzanak, aki jó magaviselete mellett tanulmányaiban is jeles vagy jó előmenetelű.⁷⁷

1900 végén Kohn Mór(ic) földbirtokos tett két alapítványt is egy évvel korábban elhunyt fia, Kohn M. Ignác emlékére, 200-200 korona értékben. Az egyik alapítvány évi kamatait olyan felsőbb tagozatokra járó, jó magaviseletű, jeles előmenetelű zsidó tanuló számára óhajtaná adni, aki megboldogult fia elhunytának évfordulóján „a zentai izraelita templomban” elmondja a *káddist*. A másik alapítvány nem kötődik ilyen feltételhez, azaz felváltva kapná katolikus, illetve izraelita vallású, jó magaviseletű és jeles előmenetelű tanuló. Mindkét jutalomdíj az iskolaév végén esedékes, s előnyben részesülnének a szegény sorsú diákok. A díjak odaítélésekor ki kell kérni az ő, halála után pedig fia, Kovács László, majd pedig annak legidősebb leszármazottja véleményét.⁷⁸

Végül pedig Kohn Mór özvegye, Fischer Ernesztin hozott létre 1902-ben férje emlékére 600 korona értékű alapítványt szegény sorsú, felváltva keresztény, illetve izraelita vallású tanulók számára.⁷⁹

Az alapítványok mellett jelentősnek tartjuk még azt a tényt is, hogy a századforduló körül a gimnázium tanári karában feltűnnek az első zsidó származású tanárok is.⁸⁰ Ez mindenképpen növelte mind a zsidó közösség, mind a gimnáziumba járó zsidó tanulók önbecsülését.

Elsőként dr. Hacker Kálmán neve bukkan fel (1900–1929, magyar-latin), majd dr. Glücksthal Andoré (1903–1920, egészségtan; egyben ő az iskolaorvos is). Vig Lajos (1909–1921,

76 *Értesítő*, 1891. 32. p.

77 *Értesítő*, 1897. 38. p.

78 *Értesítő*, 1901. 89–90. p.

79 *Értesítő*, 1902. 105. p.

80 A hitoktatókról a felekezeti intézményrendszert tárgyaló fejezetben fogunk részletesebben beszélni.

27. A gimnázium tanárai a 19–20. század fordulóján. A középső sorban balról a második Bodrogi Ignác hitoktató, a zsidó felekezeti elemi iskola igazgatója; a harmadik Hacker Kálmán magyar-latin szakos tanár.

28. Kohn (Kovács) László ügyvéd

29. Horovitz (Holló) Dénes ügyvéd

magyar-latin) és Szabados (azaz Sichermann) Gábor (1920–1923, rajz) is itt tanít egy ideig.⁸¹ Mindannyiukra jellemző egyébként, hogy a gimnázium egykori növendékei voltak.⁸²

A gimnázium mindenképpen a polgári miliő szinonimájaként, a városiasodás szimbólumaként épült be a zentaiak tudatába, részt vett identitásuk formálásában, s ezáltal itt- és megtartó szerepet játszott a helybeli zsidóságnál is. S hogy alátámasszuk a zentai gimnázium meglétének fontosságáról tett megállapításunkat, hangsúlyoznunk kell, hogy a nem zsidó értelmiségiekhez hasonlóan a zsidó értelmiség zöme is a helybeli gimnázium növendékeként (esetleg itt is érettségiző végzős tanulójaként) alapozta meg tudását, melyet később az egyetemen kamatoztathatott tovább. Ezt alábbi példáinkon is látni fogjuk.

Jogászok (ügyvédek). – A kereskedőkhöz hasonlóan a zsidó származású jogászoknak (elsősorban ügyvédekről lesz szó) is kezdetben többnyire a szerbek jelentettek konkurenciát, hiszen amennyire azt a korabeli hiányos forrásokból megtudnhatjuk engedik, az első zentai ügyvédek zöme szerb származású volt.

Az 1870-ben megejtett népszámlálás adatai szerint Zentán ekkor 8 ügyvéd működik.⁸³ 1888-ban már 19-et tartanak nyilván, s számuk a következő években állandóan növekedik majd.⁸⁴ A zsidó származású ügyvédek megjelenése éppen a nyolcvanas évekre tehető. Az első, akiről tudunk, Klein Sándor 1884-ben nyitotta meg irodáját. Őt követte Flesch Miksa 1885-ben. Ugyanebben az évben Freund Sándor városi másodügyész lemondva állásáról, szintén ügyvédi praxist kezdett folytatni. Érdekes egyébként, hogy mindhárman a Kossuth utcában nyitottak irodát. Egy évvel később Spitzer Mór is társult e népesedő táborhoz, 1893-ban pedig a Nagyváradról ideköltözött Pollák Ignác is, aki 1904-től kezdve a városi főügyész tisztségét fogja majd betölteni. 1899-ben Kohn (Kovács) Jenő nyitott ügyvédi irodát, de ő már Budapesten (egy ideig a Budapesti Napló belső munkatársaként is működik). Nem tudni a pontos évet, de mindenképpen a századforduló körül tűnik fel Rotmann Árpád neve; irodája szintén a Kossuth utcában van, itt épített ugyanis reprezentatív lakóházat.⁸⁵ 1903-ban Brichta Nándor, 1907-ben Deutsch (Dénes) József kezdi meg Zentán ügyvédi pályáját; 1909-ben itt telepedik le s nyit irodát Löbl Nándor, de Horovitz (Holló) Dénes is ekkor kezdi el működését. Végül meg kell említenünk Vig Károly (1910) és Horovitz (Horvát) Ferenc (1912) nevét is. Az eredetileg kereskedő- vagy hivatalnoki családból származó zentai zsidó ügyvédek közül mindenképpen ki kell emelnünk a Horovitzokat, hiszen az ügyvédi pálya továbbörökítése a családban náluk figyelhető meg legjobban.

Egy-egy ügyvéd továbblép, s nem elégti ki csupán hivatásának gyakorlása, hanem megpróbálkozik például hírlapszerkesztéssel, újságírással is. Mások neveivel egyes nagyvállalkozásoknál (például a takarékpénztárak tárgyalásakor) találkozhatunk. Helyük, szerepük Zenta társadalmi életében ezt mindenkor meg is követelte tőlük.

81 Lásd Dobos János: *A zentai gimnázium száz éve*. Zenta, 1998. 83–84. p.

82 Lásd a gimnázium értesítőit. Szabados Gábor és Vig Lajos itt is érettségizett, mindketten 1902-ben. (Lásd Dobos 1998. 93. p.)

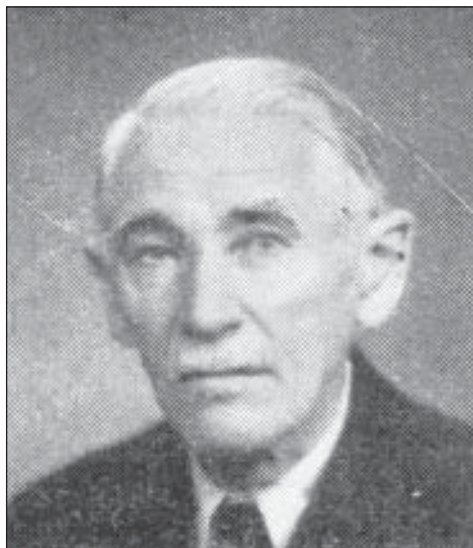
83 *Áttekintés a bács-bodrogh megyei jelenlevő népességnek...* Zombor, 1871.

84 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek. A zsidó származású ügyvédek működéséről lásd uo., illetve a korabeli zentai lapok egyes számaiban megjelent hirdetéseket.

85 Vele együtt már joggal felvetődik az ügyvédi gyakorlatot folytatók koncentrálódásának kérdése ebben az utcában.

30. Dr. Glücksthal Adolf

31. Dr. Bergel (Méri) Sándor

32. Vig Lajos magyar-latin szakos tanár

33. Horovitz Bertalan városi számvevő

Ugyancsak az ügyvédekkel kapcsolatban tűnik fel hangsúlyozottan a névmagyarosítás jelensége, ami itt inkább foglalkozásból eredő kényszernek tűnik, mintsem önkéntes választásnak.

Orvosok, gyógyszerészek. – Ismét csak az 1870-es népszámlálást véve alapul megállapíthatjuk, hogy a városban 3 orvos, 2 sebész, 6 bába és 3 gyógyszerész működött.⁸⁶ Az első zsidó származású okleveles orvos Zentán dr. Kellner József volt, aki 1873 decemberétől már városi másodorvos, 1880-ban pedig a megye részéről helyettes járásorvosnak nevezik ki.⁸⁷ Zsidó és nem zsidó orvosok között egyaránt az egyik legmarkánsabb figuraként, korának tipikus univerzális tudásra törekvő figurája volt dr. Glücksthal Adolf, aki gyakorló orvosként telepedik le Zentán 1875-ben. 1884-től másodorvos, 1901-ben pedig a kórház igazgató-főorvosa, egyben városi tiszti főorvos. Családja több orvost, illetve gyógyszerészt is adott.⁸⁸ Dr. Lendvai Mór 1887-ben telepedik le Zentán; 1888-tól III. körorvos.⁸⁹ Dr. Bergel (Méri) Sándor 1890-ben telepedik le a városban (ahol született is), s hosszú időn át magánorvosként működik.⁹⁰ Dr. Glücksthal Andor (G. Adolf fia) 1901-től műtőorvos, valamint a gimnáziumban egészségtant ad elő.⁹¹ Ugyanebben az évben telepszik át Szegedről dr. Vajda Lajos, aki két évig a felsőhegyi-bogarasi tanyavilágban IV. tisztiorvosként működik majd, később pedig a háziorvosok közkedvelt, népszerű „prototípusa” Zentán.⁹² Nem szabad a sorból kihagynunk a zentai származású Kohn (Kovács) Ernőt, a budapesti poliklinikai idegosztály asszisztensét, aki tudományos dolgozatokat is publikált.⁹³

Az orvosok mellett egy olyan kisvárosban, mint amilyen Zenta, nagy szerepet kaptak a gyógyszerészek is, hiszen nem egyszer tudtak maguk is ajánlani megfelelő gyógyszert egyes betegségekre. A századforduló után két zsidó származású gyógyszerész is működni kezd itt: Glücksthal Zoltán (1909-től), majd Glücksthal Mór, aki 1923-ban átveszi a város harmadik gyógyszertárát.⁹⁴

Egyéb. – Itt elsősorban a közhivatalnokokról kell szót ejtenünk. A már említett városi tiszti ügyész posztján kívül egyesek más hivatalokba is kerültek. Természetesen nem tudjuk (nincs is igazán értelme) lemérni, hányan voltak csupán egyszerű „aktatologató” köztisztviselők, s csak azok nevét említjük, akiket fontosabb posztokra neveztek ki vagy választottak meg.

1873-ban a négy írnok egyike Bergel Adolf, a számvevő pedig Horovitz Bertalan (utóbbi 10 évig marad ezen a tisztségen, amikor is lemond.⁹⁵ Bergel (Ormos) Kálmán például városi árvaszéki jegyző 1898-ban bekövetkezett haláláig.⁹⁶ Fuchs László Máramarosszigetről

86 Lásd az *Áttekintés...* adatait.

87 Vigh Ágoston: *A zentai kórház története*. Zenta, 1966. 85. p. Lásd még: *Zentai Figyelő*, 1880. július 27.

88 Vigh, 20. p., illetve 85. p.

89 Uo. 85. p.

90 Uo. 86. p.

91 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

92 Vigh, 86. p.

93 Lásd *Zentai Híradó*, 1905. június 18.

94 Huszágh László: *A zentai gyógyszerházak története*. Zenta, 1966. 15., illetve 31. p.

95 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek. Lásd még *Zentai Ellenőr*, 1883. március. 18.

96 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

kerül Zentára, s itt a zentai királyi adóhivatalhoz nevezik ki ellenőrnek 1901-ben (korábban adótiszt).⁹⁷

Városi mérnökként (ideiglenesen 1896-tól, állandó jelleggel 1898 és 1904 között) működött Zentán Endrei Soma. Nevéhez megannyi bővítési-átalakítási terv és néhány új épület terve fűződik, például: 1896-ból az Újtemplom-téri, a Központi és a Bűn féle iskolák bővítési tervei, 1900-ból a kórház bővítésének terve, 1901-ből a szegényház terve, 1902-ből az Eugen Szálloda épületének átalakítási terve (az új színházterem egészében az ő műve), 1904-ből saját háza a Jókai utcában (ma Petar Drapšin utca) stb.⁹⁸

Végezetül elmondhatjuk, hogy a különféle értelmiségi pályák nem álltak különösképpen előkelő helyen a foglalkozások népszerűségi listáján, s csupán egyes (leginkább kereskedő-) családokon belül jelentkezett a „kiugrás” óhaja. Másrészt Zenta mint viszonylag kisváros nem is igen tudott nagyszámú értelmiségit eltartani, s a felesleget törvényszerűen a nagyobb központok (leginkább Budapest) szívták fel. A főváros mint a neológ zsidóság központja különben is vonzotta azokat, akik zsidóságukhoz liberálisan viszonyultak, s nagyobb szakmai vagy közéleti karriert kívántak csinálni.

97 Uo. Egyébként a századfordulótól kezdve figyelhető meg a „máramarosi kapcsolat” kibontakozása.

98 Róla, valamint a zentai építkezések zsidó vonatkozásairól részletesebben lásd Valkay Zoltán: *Zenta építészete*. Zenta, 2002.

